

SPOŁECZNO-EKONOMICZNE REJONY ROLNICTWA W POLSCE

Przystępując w 1947 roku do opracowania materiałów pierwszej ankiety, dotyczącej społeczno-ekonomicznej struktury wsi polskiej i jej przemian, przeprowadzonej przez nas w blisko 100 wsiach na terenie całego kraju, stanęliśmy od razu wobec zagadnienia: czy dane o poszczególnych gospodarstwach grupować łącząc wszystkie wsie razem, czy też łączyć wsie w mniejsze zbiorowości — rejony, odpowiednio do ich terytorialnego rozmieszczenia.

Zagadnienie to tylko na pozór dotyczyło jedynie techniki pracy. W istocie chodziło o sprawę nieporównanie ważniejszą, mianowicie o to, czy można w ogóle w naszym kraju wydzielić mniej więcej jednolite tereny, różniące się między sobą specyfiką społeczno-ekonomicznej struktury wsi, a w konsekwencji specyfiką przejawiania się ogólnych praw rozwoju walki klasowej i przebudowy socjalistycznej, czy też kraj nasz stanowi pod tym względem jednolitą całość bądź przedstawia taką mozaikę, że podział jego na większe, wyraźniej odróżniające się części jest niemożliwy.

Zgodnie z metodą zastosowaną przez Lenina w jego pracach dotyczących rozwoju rolnictwa badania naukowe stosunków społecznych na wsi winny uwzględniać specyfikę poszczególnych rejonów, wynikającą z odmienności form, w jakich kapitalizm na nie wkraczał. W swej pracy pt. „Nowe dane o prawach rozwoju kapitalizmu w rolnictwie“, omawiającej rozwój rolnictwa amerykańskiego, Lenin dzieli Stany Zjednoczone na trzy odmienne okręgi: dawne niewolnicze południe, przemysłową północ i kolonizowany zachód. Podziału tego Lenin dokonuje odpowiednio do form przenikania kapitalizmu do rolnictwa, a więc do form gospodarki, jakie kapitalizm na poszczególnych terenach zastaje i przeobraża. W ten sposób bowiem w procesie historycznego rozwoju kapitalizmu kształtują się odmienne rejony różniące się między sobą społeczno-ekonomiczną strukturą, dynamiką poszczególnych grup społecznych, stopniem i tempem rozwoju kapitalistycznego przemysłu, nasileniem jednych form wyzysku, stosunkowo słabszym występowaniem innych itp.

W naszym kraju rodzenie się kapitalizmu w rolnictwie następowało w sposób w zasadzie jednolity — drogą pruską. Jednakże w poszczególnych dzielnicach Polski droga ta przybrała nieco odmienne formy w wy-

niku po pierwsze specyfiki każdego z tych terenów jeszcze w okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej, po drugie — faktu, że historia gospodarcza każdego z nich stanowiła przez blisko półtorawiekowy okres (ponadto okres bardzo istotny, bo zawierający rodzenie się kapitalistycznych stosunków produkcji) część historii innego, odmiennego pod wielu względami od pozostałych, państwa zaborczego.

Równolegle z czynnikami zaostrażającymi odmienność poszczególnych dzielnic działały czynniki, które ją zacierały. Do takich należało kształtowanie się ogólnonarodowego rynku będącego podstawą formowania się burżuazyjnego narodu polskiego. Jednakże przez cały ten okres historyczny czynniki dyferencjujące miały wyraźną przewagę.

Okres międzywojennego dwudziestolecia nie zmienił kierunku tego procesu; jakkolwiek zatarł nieco ostrość granic byłych zaborów, to jednakże zaostrażany przez kapitał finansowy podział na „Polskę A” i „Polskę B” — tym bardziej pogłębiał odmienność poszczególnych terenów.

Odmienny kierunek, wysunięcie się czynników unifikujących na plan pierwszy, przyniósł dopiero stosunkowo jeszcze krótki, lecz wnoszący rewolucyjne przemiany okres Polski Ludowej.

Reforma Rolna i osadnictwo w pierwszych latach, a następnie postępująca industrializacja kraju i coraz szerszy ruch mas chłopskich na rzecz spółdzielczości produkcyjnej są podstawą narastania przesłanek dla coraz wyraźniejszego, jakkolwiek długotrwałego, procesu zacierania się różnic społeczno-ekonomicznych pomiędzy poszczególnymi rejonami. Jednocześnie w tym krótkim okresie powstał w naszym kraju nowy zespół rejonów — Ziemie Odzyskane — dość mocno zrazu odróżniający się od innych, a zarazem nierozzerwalnie łączący się z nimi i tworzący coraz wyraźniej wraz z nimi jednolity organizm gospodarczy naszego kraju.

Działanie tych różnych, nieraz przeciwstawnych procesów było przyczyną, dla której nie mogliśmy przyjąć po prostu granic dawnych zaborów jako granic rejonów.

Również i podział administracyjny kraju tylko częściowo odpowiadał naszym potrzebom badawczym, chociaż granice województw mają (w pewnym stopniu) swe historyczne i ekonomiczne uzasadnienie.

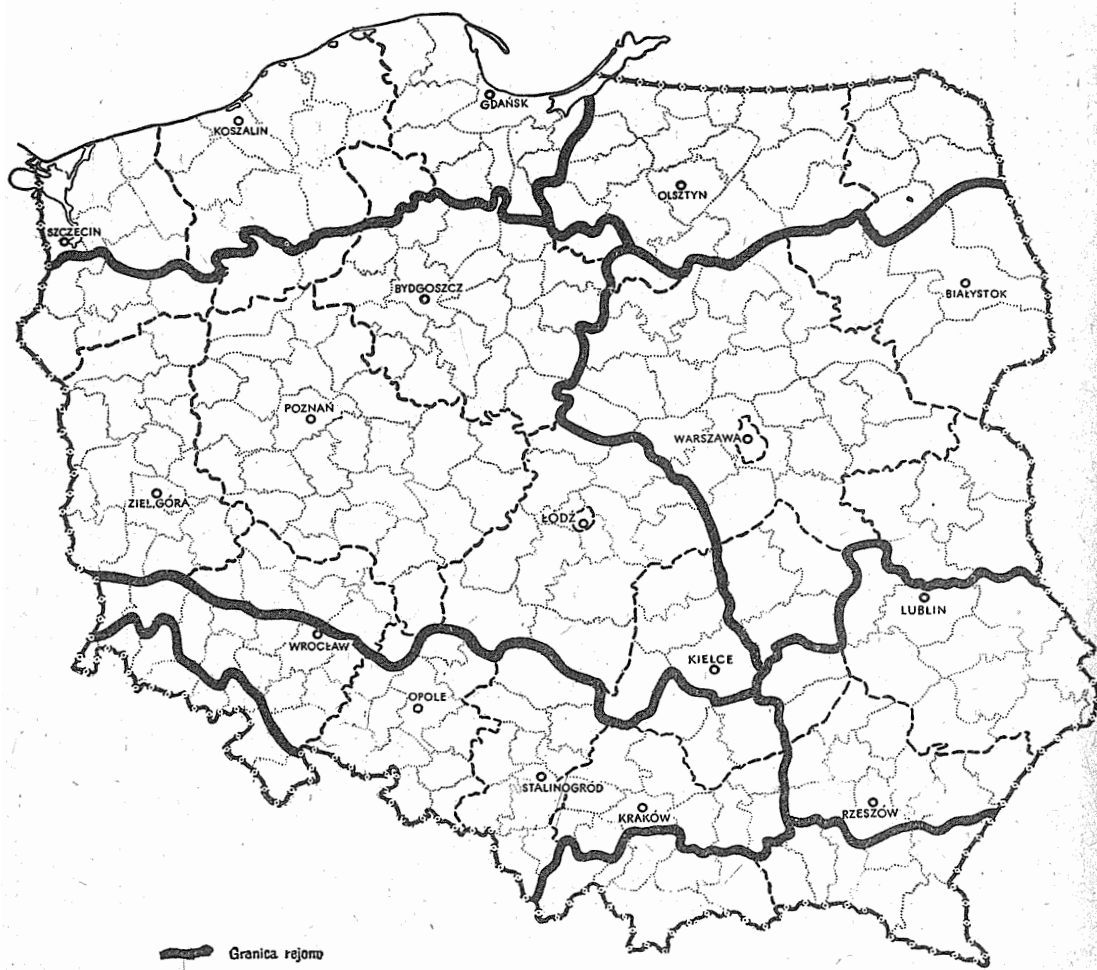
Nie do przyjęcia dla nas był wreszcie podział Polski na rejony fizjograficzno-rolnicze (niezwykle ważny dla innych celów), dokonany w swoim czasie przez dr F. Dziedzica. Oczywiście podział na rejony fizjograficzno-rolnicze (mapka 1), jak w ogóle każdy z wymienionych podziałów, był ważnym przyczynkiem do ustalenia granic rejonów, wszystkie jednak te podziały wymagały podporządkowania innemu, głównemu w naszych badaniach — zróżnicowaniu wsi w naszym kraju pod względem społeczno-ekonomicznym, to znaczy pod względem konkretnych form stosunków produkcji w rolnictwie. Zróżnicowanie to można było ustalić jedynie poprzez opracowanie materiałów ankietowych i przeniesienie metody ukształtowanej i wypróbowanej tą drogą na dane masowe, zebrane w Narodowym Spisie Powszechnym.

Do opracowania materiałów naszej ankiety, przeprowadzonej w latach 1946—1947, nie mogliśmy więc przystąpić z granicami rejonów, ustalonymi na podstawie uprzednio przeprowadzonych badań, przeciwnie mogliśmy je ustalić jedynie w oparciu o nasze materiały badawcze.

Tabl. 1. Porównanie badanych wsi pod względem niektórych kryteriów

Województwo	Wios	Stosunki pracy					Grupy hektar, w obszarach					Stan posiad. koni					Stan umaszynowania					
		Z, RZ	W, RW	R i RN	RNN	NR i N	P i PN	Bezrolni	0-2	2-7	7-15	15-25	25 i wię	bez koni	z 1 ko-niem	z 2 ko-h-mi	z 3 ko-h-mi i w.	dez-maszyn	z II kl. maszyn	z III kl. maszyn	z IV kl. maszyn	z V kl. maszyn
A. Wsie, w których występuje: 1) ponad 15% gospod. kateg. RNN i N, 2) ponad 50% gospod. o areale 7 ha (20% ponad 15 ha)																						
Poznańskie	Żakowo	21,6	2,7	45,9	21,6	2,7	2,7	11	21,6	16,2	35,1	21,6	5,4	29,7	16,2	51,4	2,7	16,2	5,4	16,2	59,5	2,7
Poznańskie	Zbrudzewo	27,1	2,8	50,0	14,3	1,4	2,8	—	21,9	12,9	44,2	11,4	8,6	34,5	37,1	22,9	5,7	55,7	2,9	17,1	15,7	8,6
Poznańskie	Mroczeń	29,2	5,4	37,0	24,6	0,6	2,9	—	32,9	24,4	20,8	19,1	2,4	44,9	22,1	28,7	4,1	40,6	7,9	11,9	34,1	5,3
Bydgoskie	Węgrowo	9,2	5,6	55,5	25,9	—	3,7	—	3,7	27,8	33,4	31,5	3,7	18,5	46,3	13,5	3,6	7,4	35,2	20,4	27,8	9,3
Gdańskie	Przetoczyno	39,2	10,9	25,7	13,7	—	10,5	—	4,6	34,6	33,4	16,7	10,7	42,8	25,7	30,3	1,5	18,3	27,9	53,1	—	—
B. Wsie, w których występuje: 1) ponad 70% gospodarstw kategorii R i RN, 2) ponad 50% gospod. o areale powyżej 7 ha																						
Warszawskie	Chełchy	9,1	1,5	83,4	4,5	—	1,5	—	—	33,3	28,8	21,2	16,7	34,9	34,9	25,7	4,5	18,2	22,7	50,0	7,6	1,5
Białostockie	Beczki	15,9	4,5	70,5	9,1	—	—	—	—	22,7	61,3	13,6	2,3	11,3	61,4	27,3	—	2,3	27,3	50,1	11,3	—
Łódzkie	Zapady	11,3	3,7	72,5	11,3	1,2	4,2	—	—	20,0	73,8	6,2	—	18,7	77,6	3,2	—	4,2	11,3	62,5	23,8	1,2
Eydgoskie	Lutoborz	8,3	4,2	75,0	10,4	2,1	—	—	—	43,7	47,9	4,2	4,2	31,2	56,3	10,4	2,1	6,3	35,4	45,8	12,6	—
C. Wsie, w których występuje: 1) około 50 — 70% gospodarstw kategorii R i RN, 2) ponad 50% gospodarstw o areale 2 — 7 ha																						
Warszawskie	Luzki	14,8	28,4	43,2	8,6	—	4,9	—	7,4	58,0	30,8	3,7	—	26,0	56,0	18,0	—	18,0	45,0	15,0	17,0	5,0
Białostockie	Szymki	30,9	23,5	43,2	1,2	—	1,2	—	4,9	75,3	19,8	—	—	27,2	72,8	—	—	12,3	83,3	4,3	—	—
Lubelskie	Białka	21,9	11,4	63,2	2,6	0,9	—	—	3,5	56,2	36,0	2,6	1,7	28,1	52,6	18,4	0,9	15,8	6,5	25,4	12,3	—
Lubelskie	Piotrków	25,2	11,8	56,7	4,8	—	1,6	—	10,2	78,0	11,5	0,3	—	34,2	64,2	1,3	—	22,4	35,8	36,9	4,3	0,5
D. Wsie, w których występuje: 1) ponad 50% gospodarstw kategorii Z, RZ i W, 2) ponad 70% gospodarstw o areale do 7 ha																						
Krakowskie	Pogorzyce	80,8	2,9	14,5	—	—	0,4	—	41,3	58,3	—	—	0,4	90,2	9,0	0,8	—	86,8	10,2	2,6	—	0,4
Stalinogrodzkie	Poręba	52,9	10,0	26,9	6,7	1,7	—	—	26,9	53,8	13,4	4,2	1,7	71,5	8,4	15,1	—	66,4	14,3	7,6	5,2	5,9
Rzeszowskie	Leszczyna	40,4	26,0	28,9	4,3	—	—	—	36,2	59,3	4,3	—	—	50,7	47,8	1,4	—	41,3	52,2	1,4	—	—

Podział kraju na rejony fizjograficzno-rolnicze

Zagadnienie postawione na początku w odniesieniu do techniki opracowania materiałów ankietowych rozwiązaliśmy w tym wstępnym okresie w ten sposób, że rozpoczęliśmy od opracowania każdej wsi osobno, a następnie porównywaliśmy zbadane wsie ze sobą.

I. PODZIAŁ KRAJU NA REJONY

W początkowym okresie, tzn. w okresie poszukiwania właściwych metod, na warsztat wzięliśmy jedynie wsie położone na Ziemiach Dawnych. Dzięki powtórnej ankiecie, przeprowadzonej w latach 1947—1948 w badanych przez nas wsiach na Ziemiach Dawnych, materiał, jakim operowaliśmy dla ustalenia rejonów, znacznie się powiększył.

Porównywaliśmy przede wszystkim *stosunki pracy*.

Każde gospodarstwo oznaczyliśmy symbolem, wskazującym, jakiego typu stosunki pracy je charakteryzują.

Wydzieliliśmy następujące typy gospodarstw:

- PN — przedsiębiorca zatrudniający najemników,
- P — przedsiębiorca bez najemników,
- W — bezrolny wynajmujący się do pracy w rolnictwie,
- Z — zarobkujący nierolniczo robotnik, pracownik umysłowy lub drobny rzemieślnik,
- WR — najemnicy rolni z małym dochodem pobocznym z własnej działki rolniczej,
- ZR — robotnicy przemysłowi, rzemieślnicy itp. z niewielkim dochodem pobocznym z małej działki rolniczej,
- RW — rolnik utrzymujący się głównie z pracy na własnym gospodarstwie, a dobierający pobocznie pracą najemną u innych gospodarzy,
- RZ — rolnik utrzymujący się głównie z pracy na własnym gospodarstwie, a dobierający pobocznie poza rolnictwem,
- R — gospodarstwo rodzinne, nie zatrudniające najemników i nie zarobkujące,
- RN — gospodarstwo rodzinne z niewielkim donajmem siły roboczej w okresie pilnych robót lub zatrudniające stałych najemników ze względu na szczególne warunki (wdowy, starcy, chorzy itp.),
- RNN — gospodarstwo rodzinne z dużym donajmem ludzi lub innymi formami przywłaszczania sobie wyników cudzej pracy,
- NR — gospodarstwa drobnokapitalistyczne, w których cudza siła robocza przekracza 50% całej siły roboczej zużywanej w gospodarstwie,
- N — gospodarstwa kapitalistyczne oparte wyłącznie lub prawie wyłącznie na cudzej pracy.

Dla celów porównawczych grupowaliśmy razem gospodarstwa typu:

- 1) Z, ZR i RZ, 2) W, WR i RW, 3) R i RN, 4) RNN, 5) NR i N, 6) P i PN.

Tę pierwszą cechą jako naczelną dla ustalenia stosunków społeczno-ekonomicznych na wsi staraliśmy się zestawzić z innymi cechami charakteryzującymi podstawę struktury socjalnej, mianowicie ze stosunkami własnościowymi w odniesieniu do głównych środków produkcji — ziemi, żywego inwentarza robowatego i maszyn.

Dруга cecha — to najbardziej w badaniach statystycznych uchwytne zgrupowanie gospodarstw według posiadanego obszaru ziemi. Nie znając jeszcze w owym czasie odpowiadających każdemu rejonowi przedziałów obszarowych, rozgraniczających statystycznie poszczególne grupy społeczne na wsi, przyjęliśmy następujące grupy:

0—2 ha, 2—7 ha, 7—15 ha, 15—20 ha i powyżej 25 ha.

Trzecia cecha — to odsetek gospodarstw bez koni roboczych, z jednym koniem, z 2 końmi, z 3 końmi i więcej.

Wreszcie ostatnia cecha, jaką przyjęliśmy wówczas, to odsetek gospodarstw o różnym stopniu umaszynowania, a więc w przyjętej przez nas klasyfikacji gospodarstwa bez maszyn, z I klasą maszyn (sieczkarnia), z II klasą (wóz, pług), z III klasą (kierat, młocarnia wąskomłotna), z IV klasą (żniwiarka, kopaczka, siewnik), z V klasą (motor) — w każdej z porównywanych wsi.

Porównanie poszczególnych wsi na podstawie wymienionych kryteriów (tabl. 1) pozwoliło nam stwierdzić istnienie na Ziemiach Dawnych trzech zasadniczych rejonów:

1. rejon środkowo - zachodni o dużym nasileniu cech wzrostu w stosunkach pracy, najbardziej rozwarstwiony pod względem struktury społecznej, a więc taki, w którym podział na posiadających i nie posiadających podstawowe środki produkcji, na wyzyskujących i wyzyskiwanych rozwinął się najdalej, a jednocześnie — na tle najbardziej rozwiniętego w Polsce międzywojennej kapitalizmu w rolnictwie — rejon o najwyższym stopniu umaszynowania i o najwyższym poziomie rozwoju sił wytwórczych w rolnictwie;
2. rejon środkowo - wschodni o dużej liczbie gospodarstw typu R (gospodarstwo rodzinne, nie zatrudniające najemników i nie zarobkujące) i RN, o przewadze gospodarstw w grupie 2—7 ha, a więc o stosunkowo najmniejszym rozwarstwieniu zarówno pod względem posiadania ziemi, jak i pod względem posiadania koni oraz o niskim stanie umaszynowania gospodarstw;
3. rejon południowo - wschodni o przewadze gospodarstw drobnych pod względem obszaru, dużej liczbie rodzin zarobkujących poza gospodarstwem, o niskim stopniu umaszynowania.

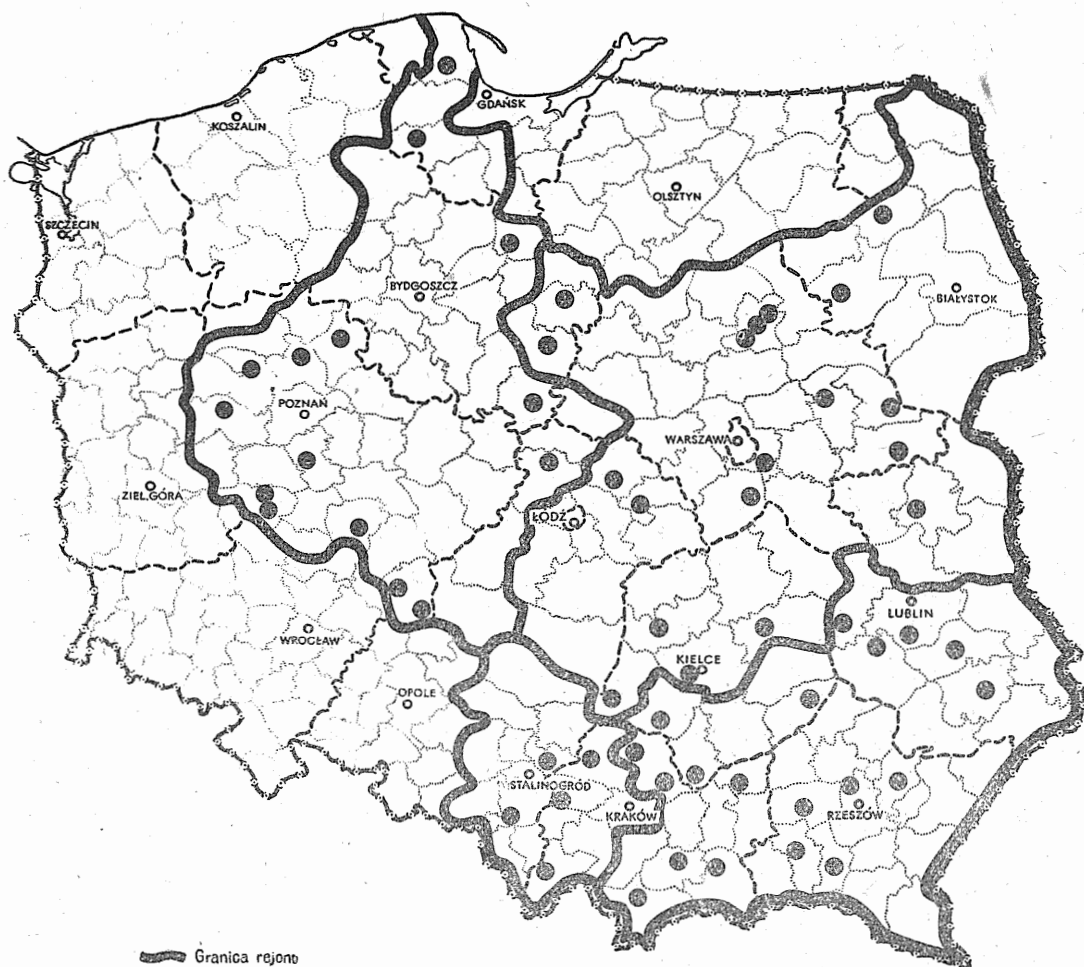
Wreszcie w czwartym rejonie zgrupowaliśmy wsie położone na terenie Górnego Śląska, w których zarobkowanie poza rolnictwem w przeważającej liczbie gospodarstw jest cechą dominującą. Rejon ten, nazwany przez nas rejonem przemysłowym, wyłączyliśmy z opracowań ze względu na poważną jego odmienną. Z uwagi na to, że jest to w ogóle teren nierolniczy, w związku z czym położone w nim wsie wyróżniają się znaczną specyfiką, rejon ten wymagałby osobnych badań, których wyniki przy nieproporcjonalnie dużym wysiłku nie miałyby większego znaczenia dla polityki ekonomicznej naszego państwa w dziedzinie rolnictwa.

Ze względu na niewystarczającą ilość materiałów z Ziemi Odzyskanych nie przeprowadzaliśmy tam podziału na rejon w tym początkowym okresie naszej pracy.

Ustalając grupy wsi zbliżone do siebie terytorialnie, porównaliśmy uzyskany w ten sposób podział kraju z podziałem wojewódzkim oraz podziałem na rejon fizjograficzno-rolnicze. Na podstawie tego porównania, sugerując się jeszcze zbyt mocno ze względu na fragmentaryczność naszych danych ankietowych podziałem fizjograficzno-rolniczym (uwzględnienie tego podziału było konieczne w naszych badaniach, lecz zaciążył on na nich zbyt mocno), opracowaliśmy pierwszą, prowizoryczną mapkę rejonów społeczno-ekonomicznych na Ziemiach Dawnych (mapka 2) i przy-

Mapka 2

Prowizoryczny podział Polski na rejony społeczno-ekonomiczne oraz rozmieszczenie wsi ankietowanych w latach 1946/7 na Ziemiach Dawnych

stąpiliśmy do dalszej analizy zebranego materiału, posługując się już tym z grubsza ustalonym podziałem.

Dalsze badania, w szczególności badania zmierzające do skojarzenia cech określających strukturę społeczną wsi z najbardziej uchwytным statystycznie podziałem ludności wiejskiej według obszaru posiadanej ziemi, z jednej strony potwierdziły nam celowość podziału kraju na rejony i pogłębiły nasze pojęcie rejonu, z drugiej — pozwoliły na dokładniejsze wytyczenie granic rejonów. Badania te wykazały, że każdy rejon stanowi obszar, na którym występują w zasadzie jednako (z wyjątkiem terenów o szczególnej specyfice — jak teren nadmorski lub podgórski) przedziały obszarowe. I tak w rejonie środkowo-zachodnim gospodarstwa biedniackie — to w ujęciu statystycznym gospodarstwa do 4 ha, średniackie — od 4 do 14 ha, kułackie — powyżej 14 ha. W rejonie środkowo-wschodnim grupa gospodarstw biedniackich kończy się również na 4 ha, natomiast gospodarstwa średniackie występują w przedziałach od 4 do 12 ha, powyżej zaś 12 ha zaczynają się już gospodarstwa kułackie. Nieco inaczej ułożyły się stosunki w południowej części województwa lubelskiego, gdzie przedziały występują na 3 i 11 ha. W rejonie południowo-wschodnim analogiczne przedziały układają się na 3 i 9 ha.

Badania pozwoliły nam stwierdzić, że poza odmiennymi przedziałami poszczególne rejony cechuje odmienny typ biedniackiego, średniackiego i kułackiego gospodarstwa, odmienny ciężar gatunkowy poszczególnych układów w ekonomice każdego z rejonów i w związku z tym specyfika problematyki, która pozwala łatwiej zbadać w każdym z nich inne podstawowe zagadnienie. I tak w rejonie środkowo-zachodnim wyraźniej wysunęły się na czoło przeciwieństwa klasowe między biedniakiem a kułakiem oraz między układem socjalistycznym a układem kapitalistycznym; w środkowo-wschodnim ze szczególną siłą wysunęła się problematyka „gospodarstwa na rozdrożu“, wreszcie w południowo-wschodnim najmocniej zarysowało się oddziaływanie procesu industrializacji na sytuację biedoty wiejskiej.

Oczywiście w każdym z terenów wszystkie te zagadnienia występują łącznie, w każdym jednak któreś z nich występuje stosunkowo najwyraźniej.

Ponieważ te badania specjalne gospodarstw biedniackich, kułackich, średniackich — starych albo nowych — przeprowadzaliśmy z zasady na tle wszystkich grup ludności wiejskiej, pozwoliły nam one pogłębić zarazem zagadnienie podziału na rejony. Dodatkowa ankieta przeprowadzona w 1951 r. w województwie rzeszowskim, której pierwsze wyniki opublikowaliśmy w nrze 1 „Zagadnień Ekonomiki Rolnej“*, dostarczyła sporo dodatkowego materiału dla oświecenia stosunków pracy na tym terenie. Dalsze ankiety przeprowadzone w lecie 1952 r., mające na celu dalsze pogłębienie naszych wiadomości o grupach społecznych na wsi, skierowane w rejonie środkowo-zachodnim szczególnie na badania grupy kułackiej, w środkowo-wschodnim — średniackiej, a w południowo-wschodnim — biedniackiej, jeszcze bardziej oświeciły nam sprawę rejo-

* „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej“ nr 1, Warszawa 1952.

nów, a ponadto znacznie rozszerzyły teren badań, dzięki czemu kraj pokrył się bardziej równomierną siatką badanych wsi (mapka 3).

Wreszcie przeprowadzona w 1952 r. nowa ankieta na Ziemiach Odzyskanych pozwoliła nam uzyskać materiał niezbędny do ustalenia rejonów i przedziałów klasowych również i na tym terenie.

W pracy nad ustaleniem rejonów nie ograniczyliśmy się do ankiet przeprowadzonych przez nasz Dział Społeczno-Ekonomicznej Struktury Wsi w latach 1947 — 1952. Dodatkowe światło rzuciły badania IER zorganizowane przez M. Czerniewską, przeprowadzone dla innych celów i na innej zbiorowości, dotyczące produkcji, obrotów i towarowości gospodarstw chłopskich. Objęły one około 7 000 gospodarstw na terenie całego kraju (mapka 4).

Najważniejszym jednak i decydującym dla naszych badań był fakt, że otrzymaliśmy do dyspozycji dane powiatowe Narodowego Spisu Powszechnego, dzięki czemu mogliśmy wypracowaną przez nas metodę przenieść na dane masowe, na ich podstawie skorygować niedokładności wytyczonych przez nas granic rejonów, zbadać jednolitość poszczególnych rejonów pod względem społeczno-ekonomicznym i ustalić rejony w sposób już bardziej precyzyjny, pewny i umotywowany.

Narodowy Spis Powszechny, rzecz jasna, nie mógł nam dać tej ilości czynników przydatnych do ustalenia granic rejonów, jaką mieliśmy do dyspozycji w materiałach ankietowych; brak było tam przede wszystkim wiarogodnych danych dotyczących stosunków pracy (najmu robotników, donajmu i odnajmu koni, odrobków, zarobkowania).

Dane spisowe dawały nam jednak oparcie o pełną zbiorowość, a to, co ze spisu mogliśmy wydobyć (posiadanie środków produkcji w poszczególnych grupach obszarowych) po uzupełnieniu materiałami pochodzącymi z badań IER dotyczących produkcji, obrotów i towarowości gospodarstw chłopskich w poszczególnych powiatach oraz wynikami naszych badań nad strukturą społeczną wsi — dało dostatecznie obszerny materiał dla zrealizowania naszych zamierzeń.

Ustalając granice rejonów zwróciliśmy uwagę na pewną specyfikę większości terenów Ziemi Odzyskanych.

Specyfika ta polegała na odrębnej problematyce zagadnień społeczno-ekonomicznej struktury rolnictwa na tych terenach, wynikającej z ich historii. Mówiąc o historii mamy na myśli w odniesieniu do Ziemi Odzyskanych przede wszystkim krótki, lecz radykalnie zmieniający stosunki tam panujące okres po wyzwoleniu tych ziem przez Armię Radziecką i Wojsko Polskie. Nie zapominamy jednak i o okresie przed wyzwoleniem. Niewątpliwie poza terenami zamieszkałymi przez ludność rodzimą, gdzie zachowała się w poważnym stopniu stara struktura społeczna wsi, samo nawet rozmieszczenie dawnych urządzeń gospodarczych stanowiło warunki, w których kształtowała się struktura gospodarstw osadniczych. Np. Państwowe Gospodarstwa Rolne przede wszystkim powstawały tam, gdzie istniały odpowiednie budynki i urządzenia. Objęcie przez osadnika budynków i urządzeń po dawnym gospodarstwie kułackim mogło mu ułatwić przedzierzgnięcie się w kułaka itd. Dawna, z okresu przed odzyskaniem tych ziem, struktura społeczno-ekonomiczna rolnictwa oddziaływała więc w pewnym stopniu na ukształtowanie się nowej, głównymi jednakże czyn-

nikami były rewolucyjne przemiany w naszym kraju — osiedlanie się na tych terenach dawnych małorolnych i bezrolnych chłopów, które przesunęło ich w szeregi gospodarstw średniorolnych. Głównym czynnikiem był charakter naszej władzy i wynikająca stąd polityka ekonomiczna naszego państwa na wsi. Nowe gospodarstwa średniackie, które powstały tu w skali masowej, problematyka „nowego średniaka” — oto co przede wszystkim wysuwa się na czoło zagadnień na Ziemiach Odzyskanych i co stanowi ich niewątpliwą specyfikę w porównaniu z większą częścią Ziemi Dawnych, gdzie sprawa „nowego średniaka” (osadnika lub parcelanta nadzielnego z Reformy Rolnej PKWN) nie ma tak masowego i tak pierwszoplanowego jak tam znaczenia, chociaż są tu, szczególnie na terenie Poznańskiego i Pomorskiego, poważne skupiska gospodarstw nowopowstałych lub upełnorolnionych dzięki władzy ludowej.

Pamiętając o tej specyfice rejonów na Ziemiach Odzyskanych przyjęliśmy jednakże dla całego terenu Polski jednakowe kryteria podstawowe, w oparciu o które nakreśliśmy ostateczne granice rejonów. Kryteria te ustaliliśmy w 1952 r. na podstawie naszych badań ankietowych i przedstawiliśmy je na materiały Narodowego Spisu Powszechnego. Ponadto — jak już wspomnieliśmy — zużytkowaliśmy także wyniki ankiety IER o produkcji, obrotach i towarowości gospodarstw chłopskich.

Oto podstawowe kryteria, którymi posłużyliśmy się dla ostatecznego ustalenia rejonów:

1. Odsetek ludności utrzymującej się z rolnictwa w poszczególnych powiatach (według danych Narodowego Spisu Powszechnego — mapa 5).
2. Najczęściej występująca wielkość gospodarstw, tj. grupa obszarowa stanowiąca najwyższy odsetek liczby gospodarstw w poszczególnych powiatach (NSP — mapa 6).
- 2a. Średnia wielkość gospodarstw w poszczególnych powiatach (NSP — mapa 7).
3. „Stosunek koncentracji” (patrz wyjaśnienie na str. 53) w poszczególnych powiatach, wskazujący na większą lub mniejszą ostrość klasowego rozwarstwienia gospodarstw na tych terenach (obliczony przez nas na podstawie materiałów NSP — mapa 8).
4. Grupa obszarowa, od której począwszy występuje przeciętnie 1 koń na gospodarstwo — cecha związana najczęściej z gospodarstwem średniackim i wskazująca nam, w jakich gospodarstwach, biorąc obszarowo, w poszczególnych powiatach zaczynają pojawiać się cechy średniackie (opracowane na podstawie materiałów NSP przy konfrontacji z danymi ankiet — mapa 9).
5. Grupa obszarowa, od której począwszy występują 2 krowy przeciętnie na 1 gospodarstwo — cecha wskazująca również najczęściej na gospodarstwo typu średniackiego (NSP — mapa 10).
6. Grupa obszarowa, od której począwszy występują przeciętnie 2 konie na gospodarstwo — cecha sygnalizująca zamożne gospodarstwo średniackie lub nawet (w poszczególnych terenach, gdzie łączy się z bezkonnością na drugim biegunie) kułackie (NSP — mapa 11).
7. Grupa obszarowa, od której począwszy więcej niż 15% gospodarstw posiada żniwiarke (to samo w odniesieniu do siewników) — cecha

wskazująca na zamożne gospodarstwo średniackie lub nawet (na terenie województw wschodnich lub południowych) — kułackie (NSP — mapa 12 i 13).

8. Grupa obszarowa, od której począwszy Narodowy Spis Powszechny ujawnił powyżej 15% gospodarstw donajmujących siłę roboczą — cecha wskazująca na zamożne gospodarstwo średniackie lub kułackie (mapka 14).
9. Wartość produkcji ogólnej (roślinnej i zwierzęcej) na 1 ha oraz na średnie gospodarstwo w poszczególnych powiatach (w cenach niezmiennych) według obliczeń M. Czerniewskiej w oparciu o dane ankiety IER o produkcji, obrotach i towarowości gospodarstw chłopskich (mapka 15 i 16).
10. Wartość produkcji towarowej netto na 1 ha oraz netto na średnie gospodarstwo w poszczególnych powiatach również według obliczeń M. Czerniewskiej (mapka 17 i 18).

Z podstawowych kryteriów, jakie braliśmy pod uwagę przy ustalaniu rejonów, wymaga wyjaśnienia pojęcie „stosunek koncentracji”.

„Stosunek koncentracji” jest to wskaźnik równomierności (lub nierównomierności) rozdziału wartości zmiennych pomiędzy poszczególne jednostki zbiorowości statystycznej. W naszych obliczeniach stosunek koncentracji wskazuje na większą lub mniejszą w poszczególnych terenach nierównomierność rozdziału ziemi między poszczególne grupy gospodarstw, wyraża więc charakteryzującą ten teren ostrość klasowego rozwarstwienia.

Chcąc wyjaśnić to dokładniej, należy najpierw wskazać na prostszy sposób określenia koncentracji posiadania ziemi za pomocą tzw. krzywej Lorentza lub krzywej koncentracji.

Krzywą koncentracji wykreśla się w sposób następujący:

Na osi odciętych odkładamy kolejno odsetek gospodarstw, na osi rzędnych kolejno odsetek posiadanej ziemi. (Obydwa szeregi dążą do 100%, należą więc do tak zwanych szeregów kumulacyjnych). Gdyby rozdział ziemi pomiędzy poszczególne grupy gospodarstw był równomierny, wówczas 10% gospodarstw posiadałoby 10% ziemi, 15% gospodarstw — 15% ziemi itd. Graficznym obrazem tej równomierności byłaby linia prosta przechodząca przez początek układu współrzędnych i nachylona doń pod kątem 45°. Linia ta nosi nazwę linii równomiernego podziału. Im bardziej krzywa koncentracji odchyła się od tej linii równomiernego podziału, tym bardziej rozdział ziemi pomiędzy poszczególne grupy gospodarstw jest nierównomierny, tym więc ostrzejsze jest rozwarstwienie klasowe na danym terenie. Dla ilustracji zamieszczamy niżej wykres krzywej koncentracji pow. Śrem, woj. poznańskiego oraz pow. Koźle, woj. opolskiego.

Jak widać z wykresu krzywa koncentracji pow. Śrem (najbardziej rozwarstwowo-klasowo w woj. poznańskim) i pow. Koźle (w większości zamieszkały przez ludność rodzimą) są dość podobne do siebie, co wskazuje na podobieństwo tych terenów pod względem historii społeczno-ekonomicznej (zabór pruski).

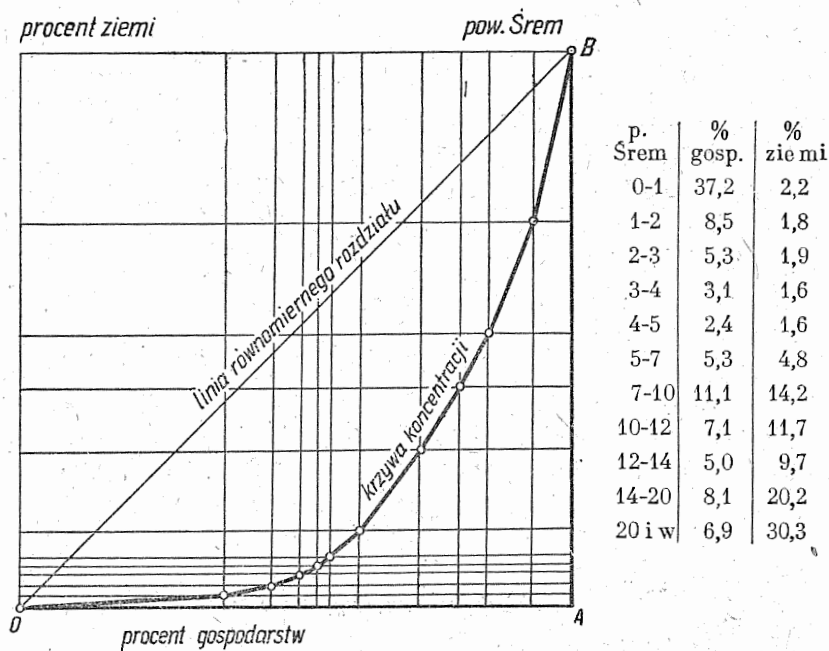
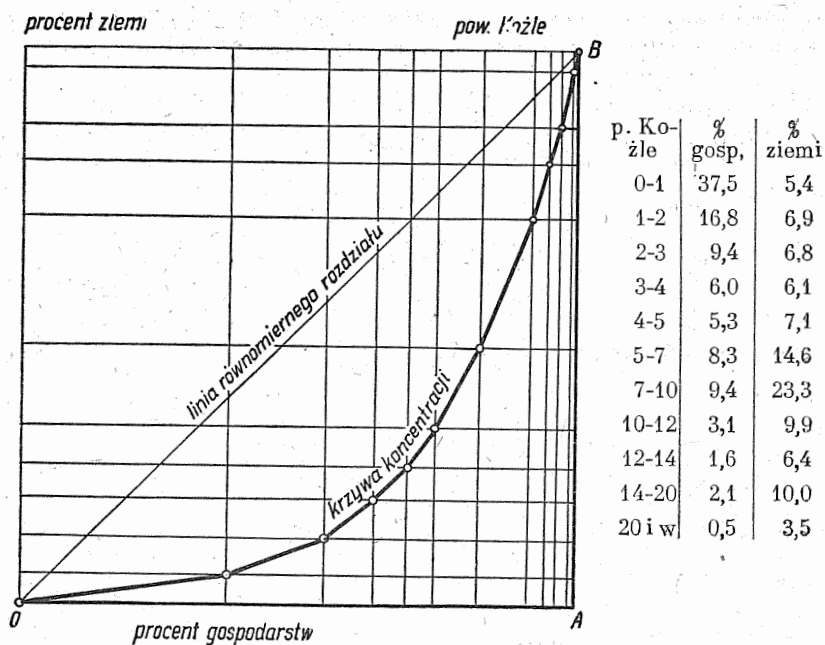
Przy badaniach statystycznych posługiwanie się krzywą koncentracji byłoby uciążliwe, dlatego zamiast wykresu wvrażamy rozwarstwienie liczbą odpowiadającą krzywej. Liczbę tę otrzymujemy jako stosunek powierzchni zamkniętej linią równomiernego rozdziału i krzywą koncentracji do powierzchni trójkąta OAB.

$$K = \frac{P}{T}$$

K — stosunek koncentracji;

P — powierzchnia łuku zamkniętego krzywą koncentracji i linią równomiernego rozdziału;

T — powierzchnia trójkąta OAB.

Stosunek koncentracji może mieć wartości od 0 do 1, przy czym: 0 — to koncentracja najmniejsza, najmniejsze zatem w naszych obliczeniach rozwarstwienie klasowe wsi pod względem obszaru, 1 — koncentracja największa.

Wadą stosunku koncentracji jest to, że przedstawiając rozwarstwienie we wskaźniku liczbowym gubi dokładniejszy obraz tego rozwarstwienia, a daje tylko pojęcie o jego ostrości. Np. dwie krzywe o różnym kształcie, różnie więc w swym wykresie odchylone od linii równomiernego podziału, mogą mieć ten sam wyraz liczbowy. Jest to jednakże nieuniknione, posługiwanie się bowiem wykresami byłoby zbyt uciążliwe*.

W naszych badaniach stosunek koncentracji jest więc wskaźnikiem rozwarstwienia wsi pod względem obszarowym. Wskaźnik ten oczywiście nie pokazuje wszystkich czynników klasowego rozwarstwienia (posiadania koni, maszyn itp.), jest jednakże najbardziej podstawowym wskaźnikiem, gdyż dla danego terenu zawiera w określonym stosunku i inne.

Dla ostatecznego ustalenia rejonów braliśmy oprócz wyżej wymienionych kryteriów podstawowych jeszcze pod uwagę takie, jak np.:

- a. w której grupie obszarowej odsetek gospodarstw (w stosunku do ogólnej liczby gospodarstw chłopskich w powiecie) odpowiada odsetkowi ziemi posiadanej przez tę grupę (w stosunku do ogólnej liczby ha w gospodarstwach chłopskich w powiecie),
- b. wartość maszyn na średnie gospodarstwo,
- c. grupa obszarowa, poniżej której występuje więcej niż 50% gospodarstw bezkonnych,
- d. grupa obszarowa, w której występuje przeciętnie 1 krowa na gospodarstwo itd.

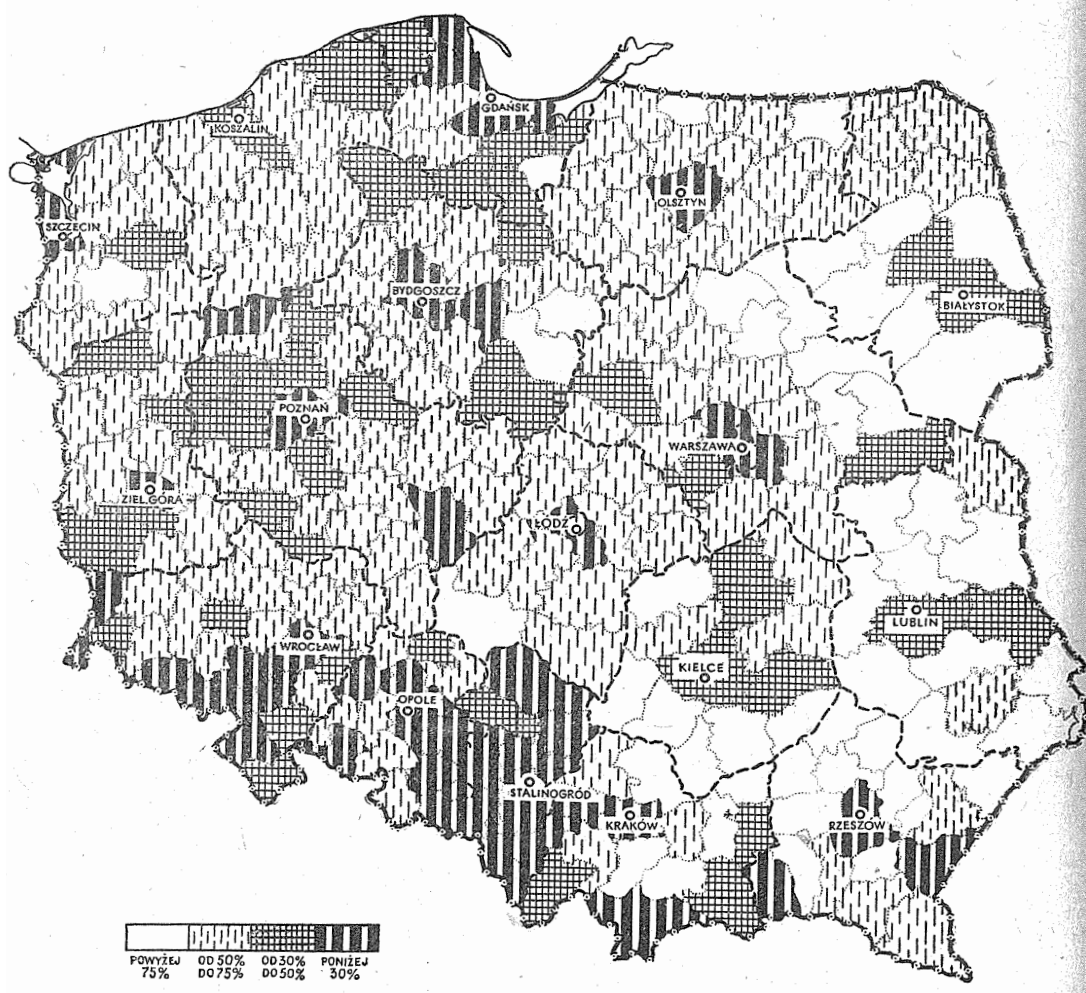
Kryteria te nie miały dla ustalenia rejonów tak zasadniczego znaczenia, jak poprzednie i potwierdziły w zasadzie uzyskane wyniki. Bardziej przydatne okazały się one dla szczegółowej charakterystyki grup społecznych w poszczególnych rejonach.

Łącznie z kryteriami zastosowanymi uprzednio przy ustaleniu prowizorycznego podziału na rejony (zwłaszcza z wykorzystanym wówczas podziałem na rejony fizjograficzno-rolnicze) zasadnicze kryteria przyjęte powyżej pozwalały nam, naszym zdaniem, na ustalenie rejonów społeczno-ekonomicznych w rolnictwie kraju, uwzględniały one bowiem:

1. warunki przyrodnicze terenu — rodzaj gleby, klimat, itp. (rejony fizjograficzno-rolnicze),
2. nasilenie przemysłu w poszczególnych terenach — odsetek ludności rolniczej,
3. wartość produkcji na 1 ha i na średnie gospodarstwo oraz umaszynowienie, a więc czynniki wskazujące na stopień rozwoju sił wytwórczych w poszczególnych terenach,
4. stopień rozwoju stosunków towarowo-wymiennych — wartość masy towarowej na 1 ha i na średnie gospodarstwo,
5. różnice w strukturze społecznej wsi — ostrość rozwarstwienia i ciężar gatunkowy poszczególnych grup klasowych oraz wszystkie kry-

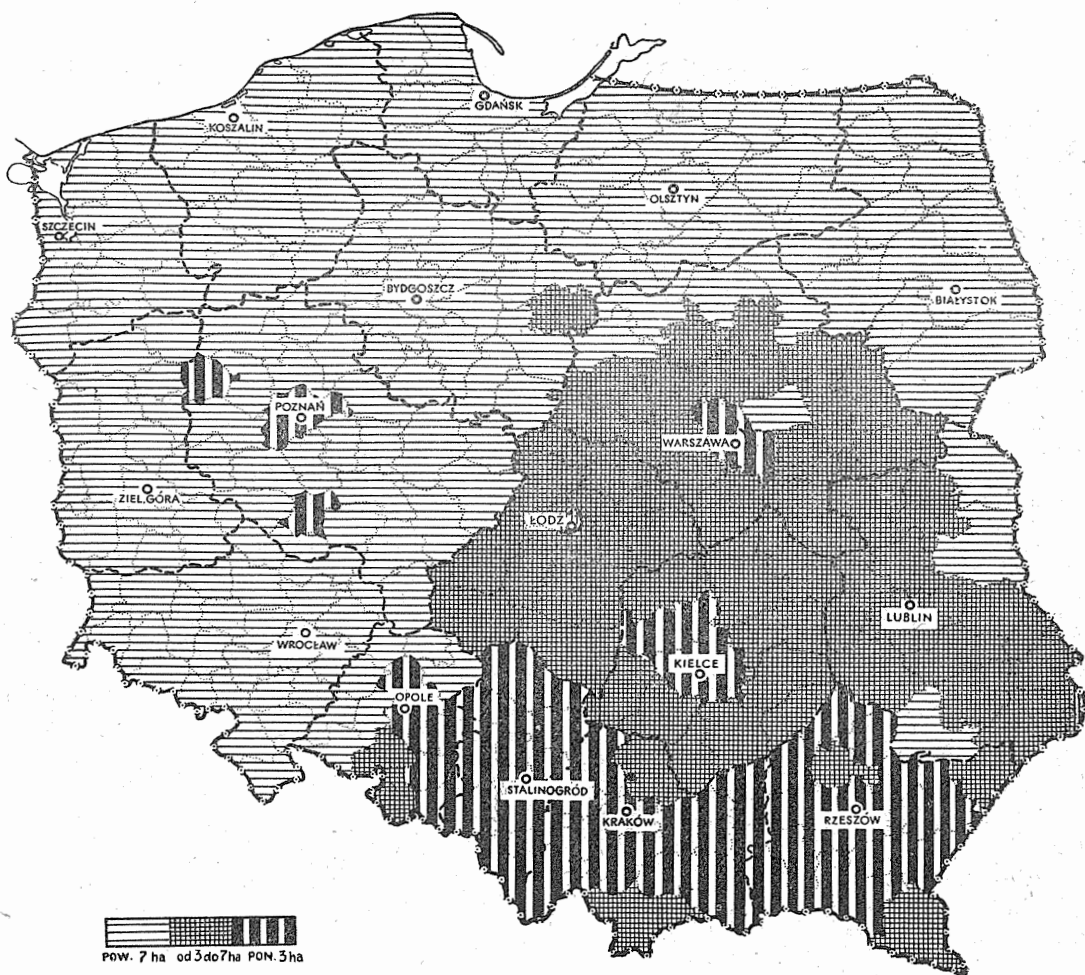
* Szczegóły dotyczące miar koncentracji patrz: Oskar Lange „Teoria Statystyki“, cz. I, str. 137 i nast.

Odsetek ludności w poszczególnych powiatach

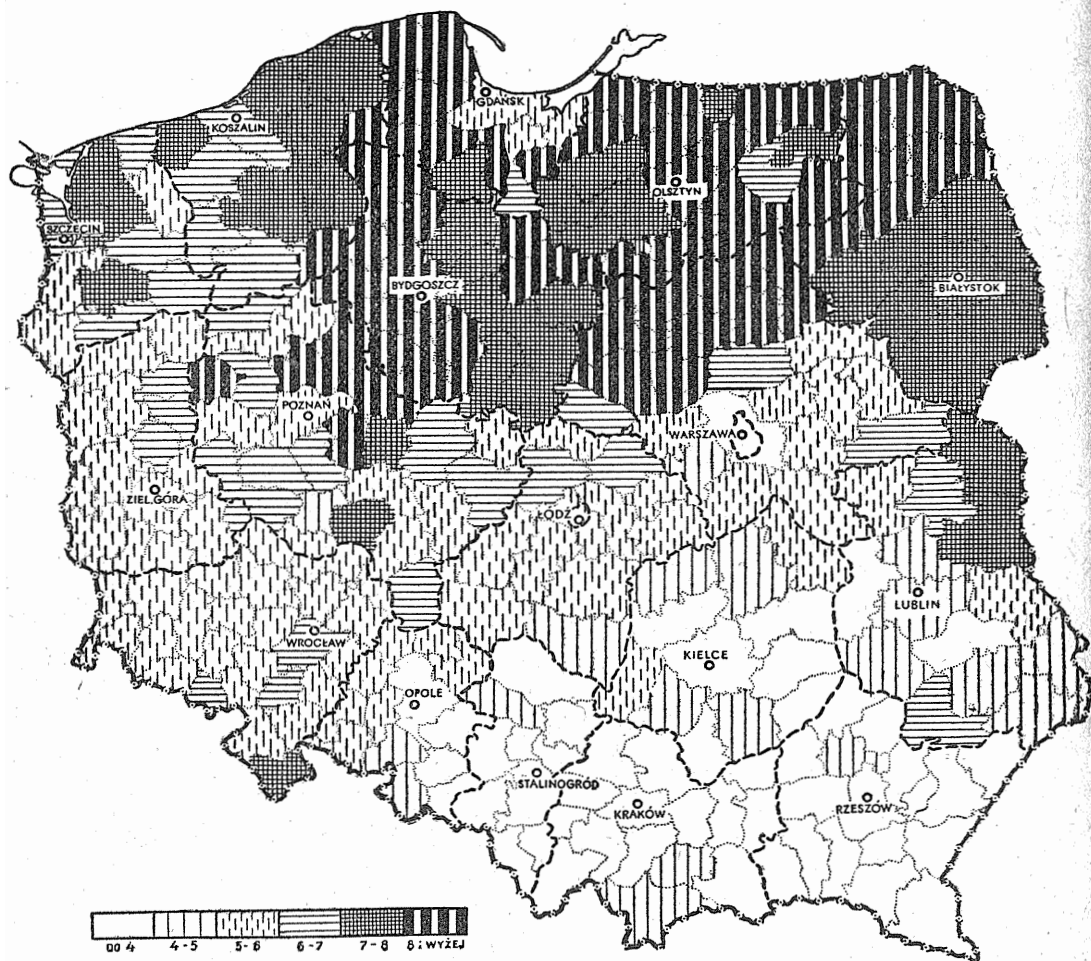

Mapka 6

Najczęstsza wielkość gospodarstwa w poszczególnych powiatach

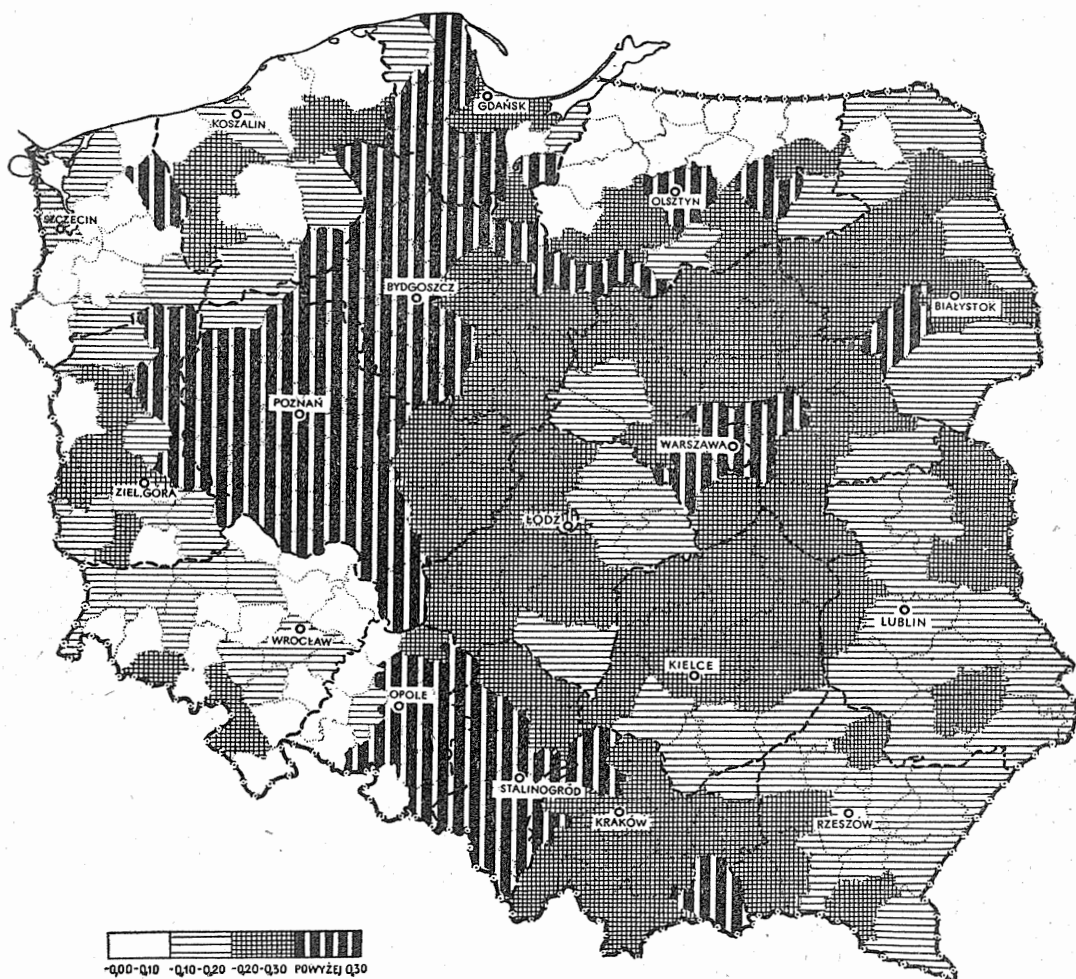

Średnia wielkość gospodarstwa w ha

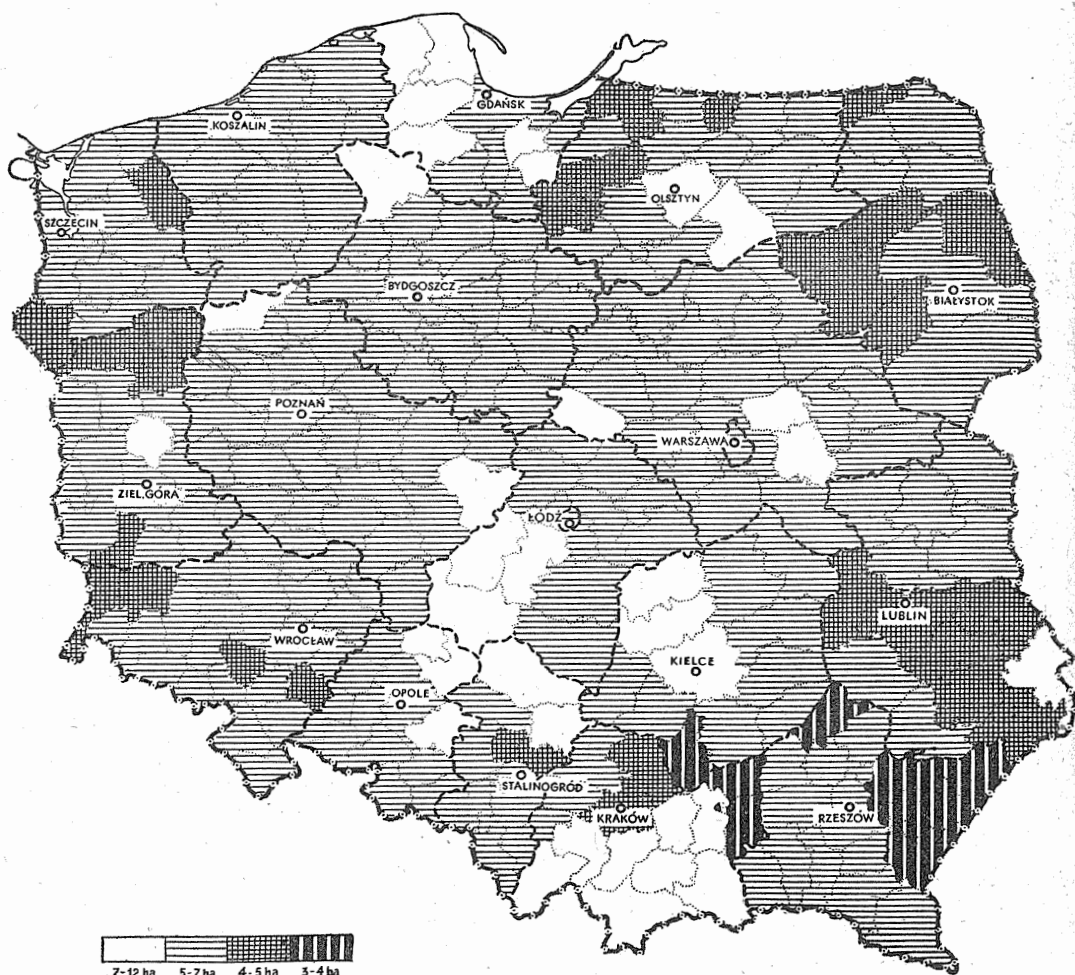
Mapka 8

Stosunek koncentracji

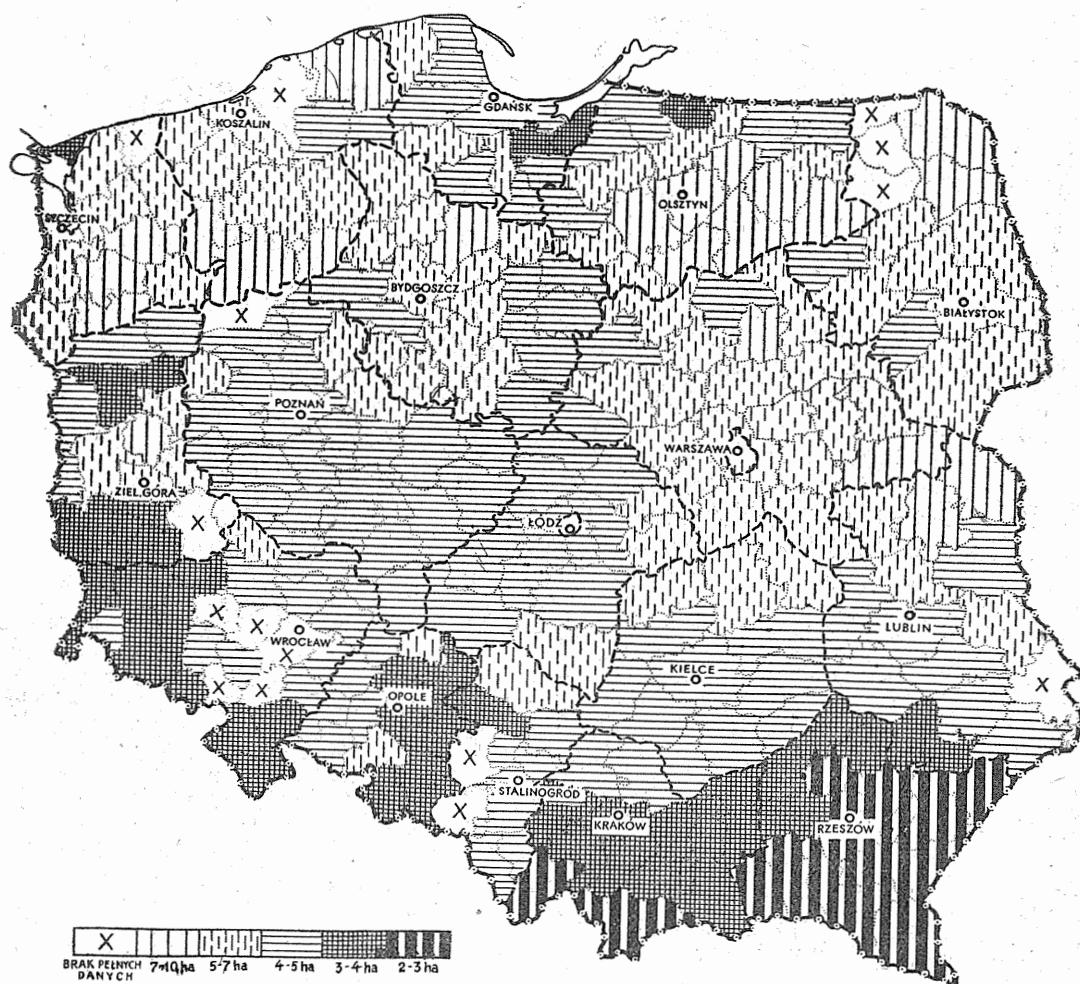
Mapka 9

Przeciętnie 1 koń na gospodarstwo występuje w gospodarstwie o obszarze:

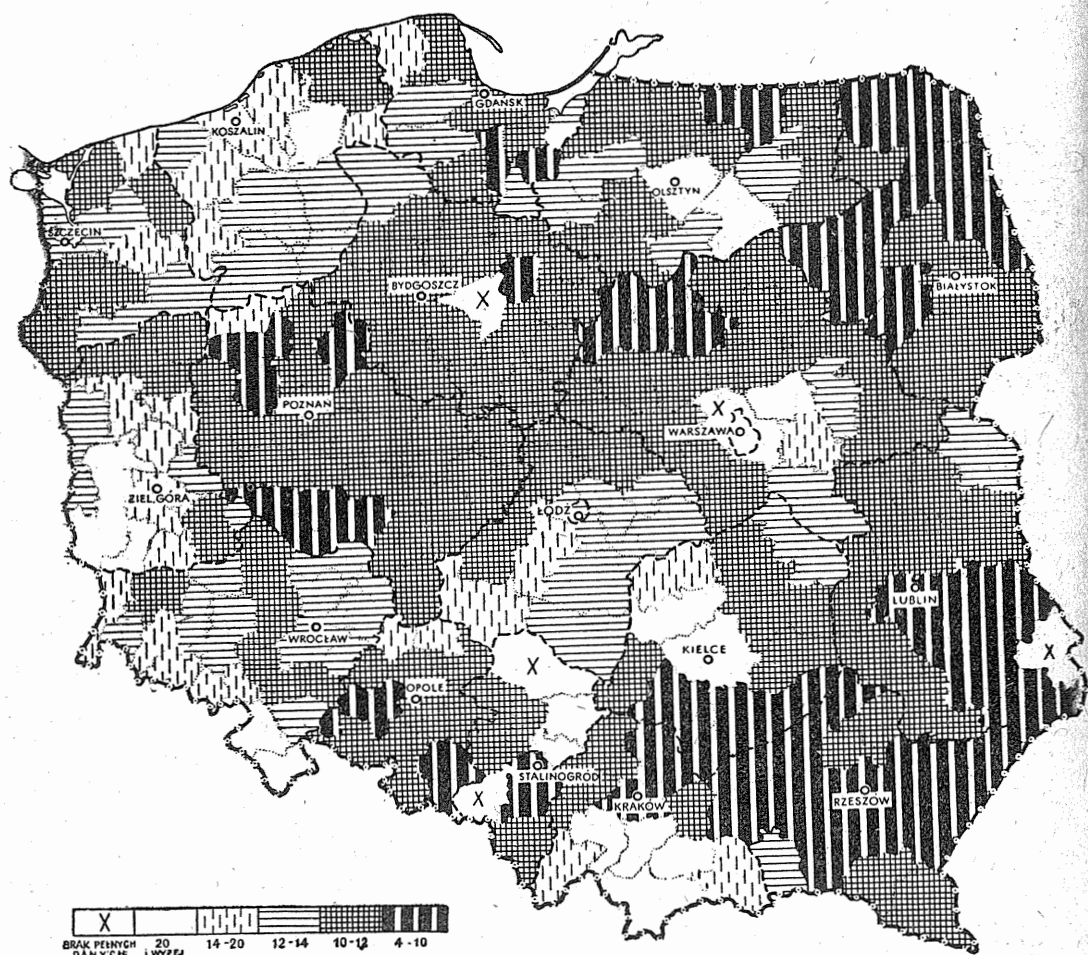

Mapka 10

Od której grupy obszarowej występują przeciętnie 2 krowy na gospodarstwo

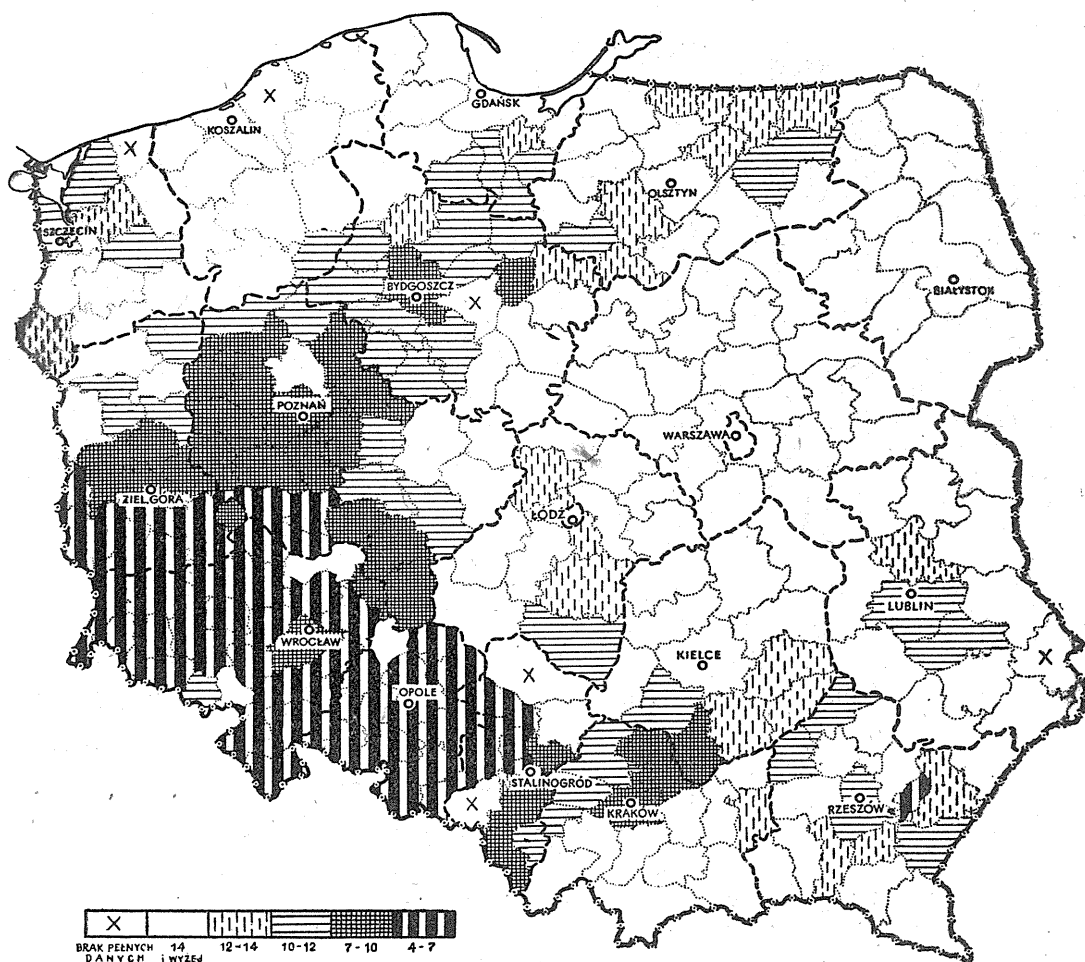

Od której grupy obszarowej występują przeciętnie 2 konie na gospodarstwo

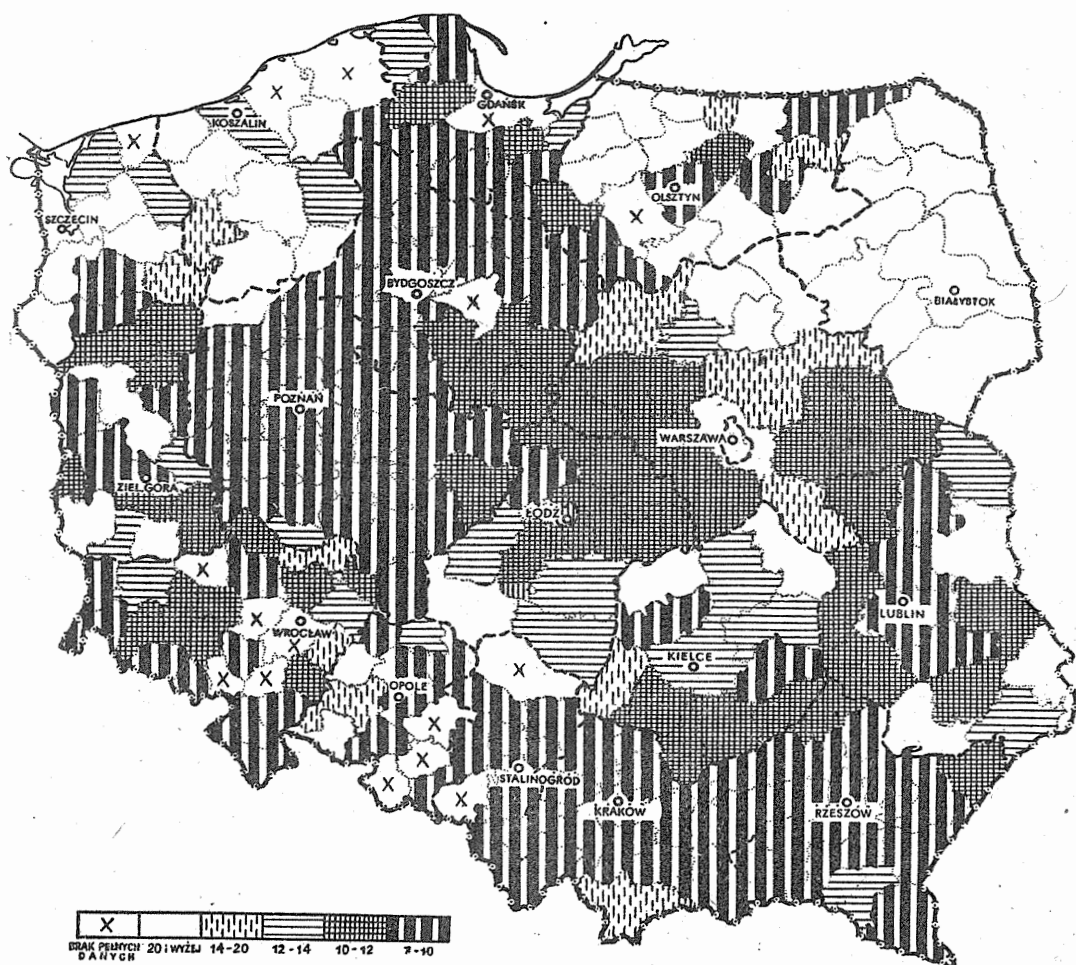
Mapka 12

Od której grupy obszarowej występuje przeciętnie więcej niż 15% gospodarstw z siewnikami

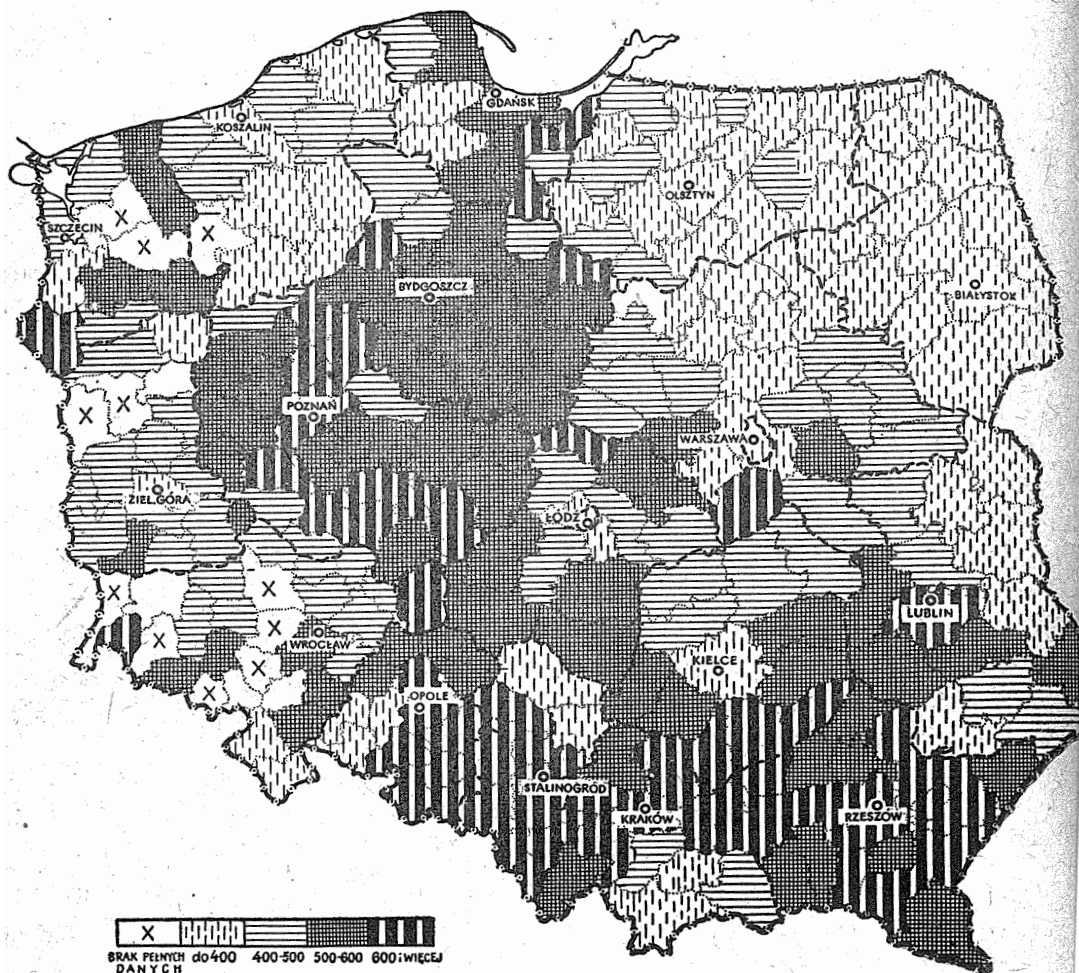

Mapka 14

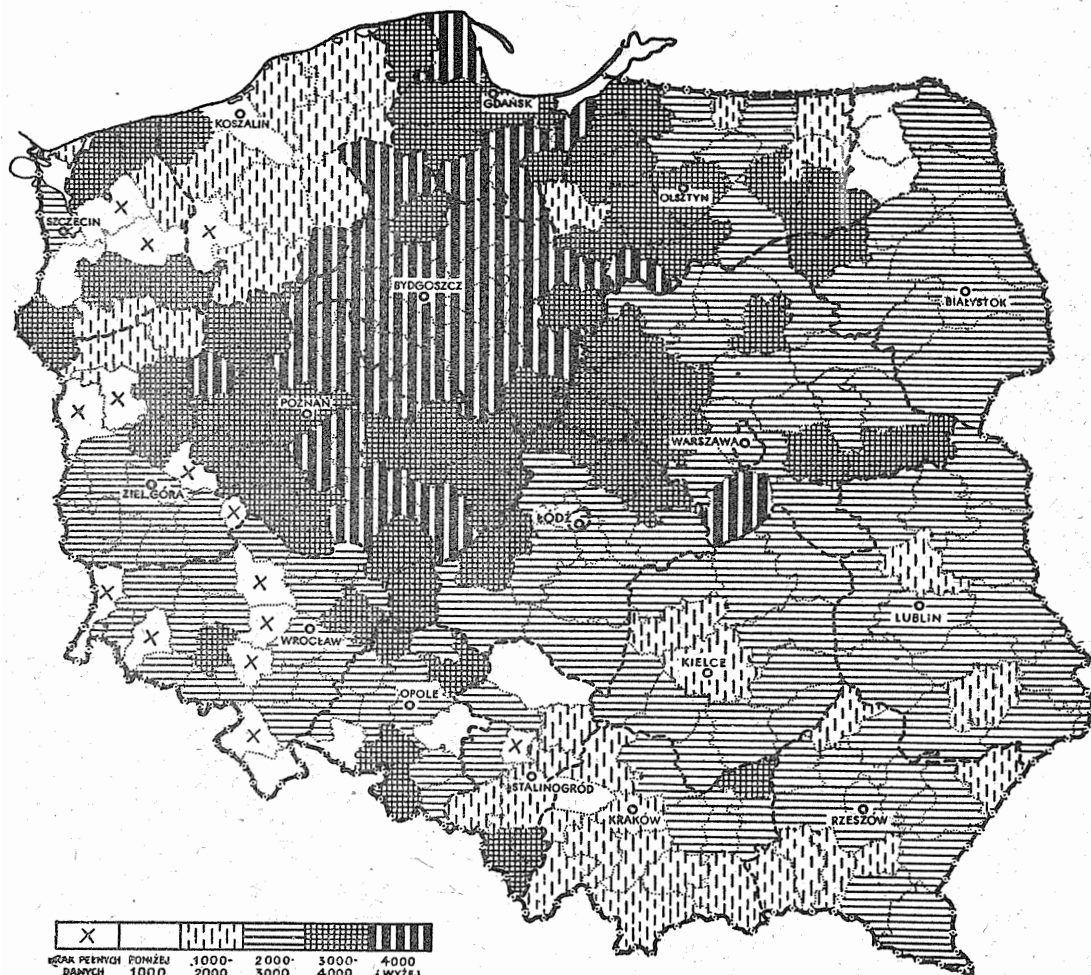
Od której grupy obszarowej występuje przeciętnie więcej niż 15% gospodarstw donajmujących pracowników

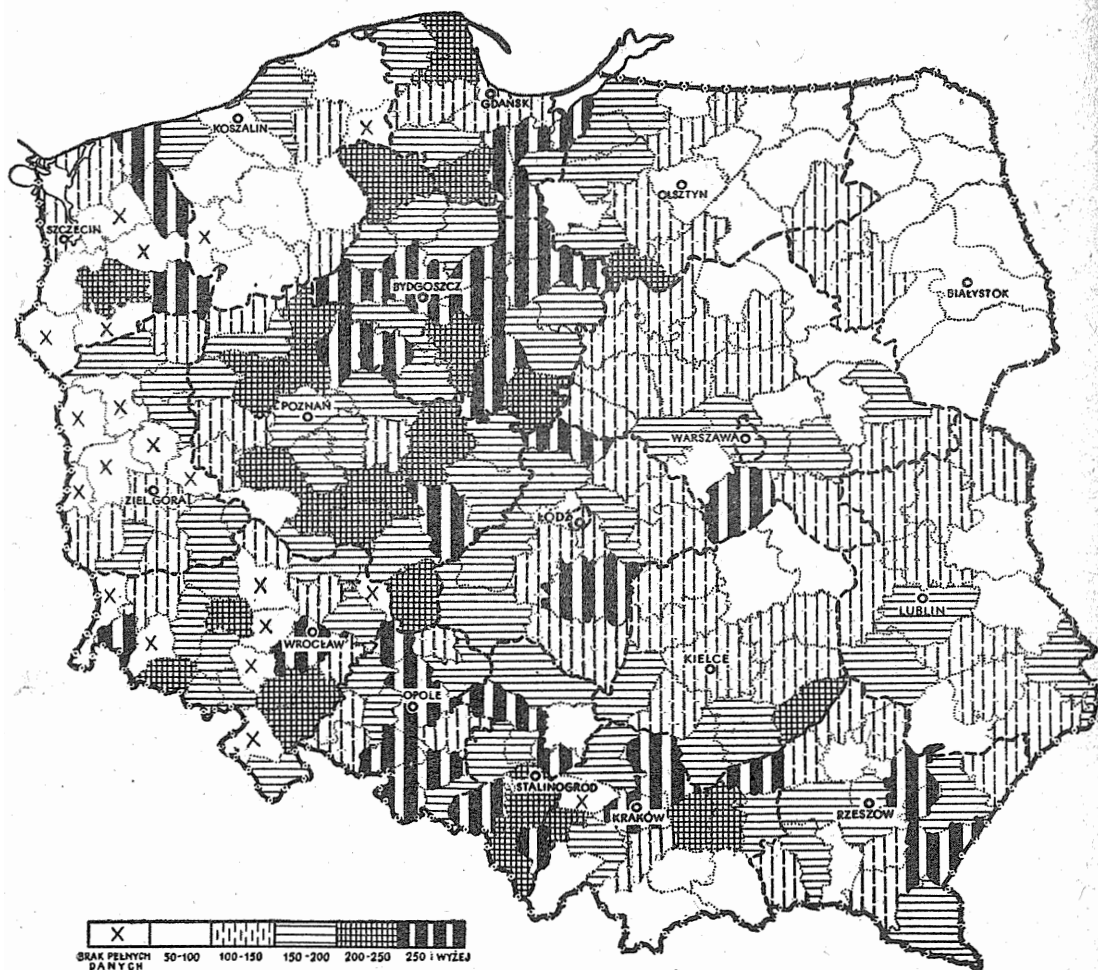
Wartość produkcji ogólnej na 1 ha

Wartość produkcji na średnie gospodarstwo

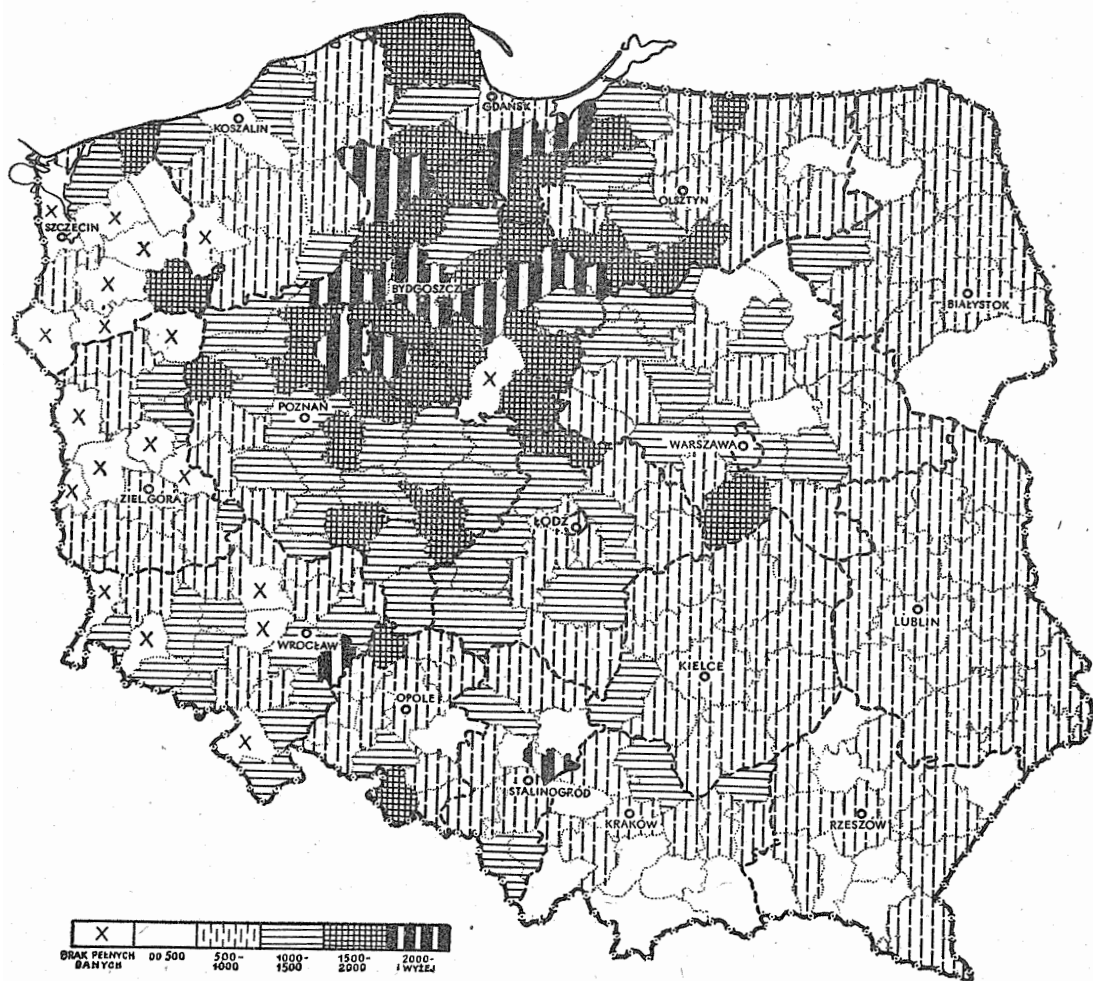

Wartość produkcji towarowej na 1 ha

Mapka 18

Wartość masy towarowej na średnie gospodarstwo

teria pozostałe, wskazujące nam, w jakich przedziałach obszarowych występują w poszczególnych terenach te grupy.

Załączamy mapki, które wskazują, w jakie całości grupują się poszczególne powiaty według każdego z założonych tu kryteriów. Porównując mapki ze sobą i konfrontując wyniki porównań z sugestiami wypływającymi z naszych badań ankietowych, doszliśmy do podziału Polski na 8 rejonów*:

1. Rejon środkowo-zachodni — obejmujący województwo bydgoskie (bez powiatów Rypin, Lipno, Aleksandrów Kujawski, Włocławek), województwo poznańskie (bez powiatów Piła, Kalisz, Koło, Turek) oraz 5 powiatów województwa gdańskiego (Tczew, Starogard, Kościerzyna, Kartuszy, Morski) i 2 powiaty województwa olsztyńskiego (Działdowo i Nowe Miasto).
2. Rejon środkowo-wschodni — obejmujący województwo warszawskie, łódzkie, lubelskie, białostockie (bez powiatów Ełk, Gołdap, Olecko), 4 powiaty województwa bydgoskiego (Rypin, Lipno, Włocławek, Aleksandrów Kujawski), 4 powiaty województwa poznańskiego (Kalisz, Konin, Koło, Turek) i 3 powiaty województwa kieleckiego (Kozienice, Radom, Opoczno).
3. Rejon południowo-wschodni — obejmujący województwa rzeszowskie, krakowskie (bez powiatów Olkusz, Kraków, Chrzanów, Oświęcim) i kieleckie (bez powiatów Opoczno, Radom, Kozienice).
4. Rejon przemysłowy — obejmujący województwo stalino-grodzkie oraz powiaty Olkusz, Chrzanów, Kraków, Oświęcim z województwa krakowskiego.
5. Rejon południowy — obejmujący województwo opolskie (bez powiatów Namysłów, Brzeg, Grodków, Niemodlin i Nysa).
6. Rejon zachodni — obejmujący województwo wrocławskie i zielonogórskie oraz powiaty Namysłów, Brzeg, Grodków, Niemodlin, Nysa z województwa opolskiego.
7. Rejon północno-zachodni — obejmujący województwo koszalińskie i szczecińskie oraz powiat Lębork z województwa gdańskiego i pow. Piła z woj. poznańskiego.
8. Rejon północny — obejmujący województwo olsztyńskie (bez powiatów Działdowo i Nowe Miasto) i trzy powiaty województwa białostockiego (Ełk, Olecko, Gołdap).

Rejony są całościami tylko z grubsza jednolitymi. W większych rejonach, np. w rejonie środkowo-wschodnim, wyróżnić można mniejsze całości — podrejon. O cechach odróżniających podrejon od rejonu mówimy dalej. Warto tu już jednak zaznaczyć sam podział. I tak np. rejon środkowo-zachodni dzieli się na podrejon — gdański, bydgoski i poznański; 2. środkowo-wschodni na podrejon — białostocki, łódzki, podlaski oraz dwa pasy przejściowe (o pasach przejściowych patrz rozdz. III niniejszego

* Podział kraju na rejony patrz mapka I (str. 5—6) załączona do artykułu J. Te-pichta pt. „O teoretycznym i praktycznym znaczeniu podziału Polski na rejony społeczno-ekonomicznej struktury rolnictwa“ w tymże numerze.

artykułu) zachodni i południowo-lubelski; 3. południowo-wschodni na podrejon — rzeszowski, krakowski i pas przejściowy południowo-kielecki.

II. CHARAKTERYSTYKA REJONÓW

Określając rejon jako całość w zasadzie jednolitą pod względem specyfiki układu struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa oraz wynikającej stąd specyfiki form jednego dla całej Polski procesu walki klasowej i socjalistycznej przebudowy wsi, należałoby teraz scharakteryzować poszczególne rejony.

1. Rejon środkowo-zachodni wyróżnia się spośród wszystkich pozostałych rejonów najwyższym rozwojem kapitalizmu, co posiada swe korzenie w historycznym rozwoju tego rejonu, a wyraża się:

- a) w dużej rozpiętości między dwoma skrajnymi biegunami (biedniak—kułak),
- b) w znacznie poważniejszej niż w pozostałych rejonach sile kułaka,
- c) w szybszym niż w innych rejonach rozwoju sił wytwórczych w gospodarstwach indywidualnych, a w konsekwencji w wyższym poziomie produkcji ogólnej i towarowej.

Rejon środkowo-zachodni cechuje najwyższa w kraju produkcja ogólna; przeciętna produkcja ogólna na średnie gospodarstwo wynosi tam w cenach niezmiennych 4 300 zł przy rozpiętości od 3 000 do 6 200 zł, produkcja ogólna na 1 ha wynosi przeciętnie 532 zł w cenach niezmiennych przy rozpiętości w poszczególnych powiatach od 300 zł do 776 zł.

Rejon ten cechuje również wysoka produkcja towarowa netto, wyrażająca się w cenach niezmiennych sumą 1 630 zł (w średnim gospodarstwie) przy rozpiętości w poszczególnych powiatach od 800 do 2 800 zł, na 1 ha zaś przeciętnie 207 zł przy rozpiętości od 91 do 320 zł. Masa towarowa netto wynosi 37,9% wartości produkcji ogólnej średniego gospodarstwa i 38,9% produkcji ogólnej na 1 ha.

Cechy wskazujące na gospodarstwo średniackie i zamożne gospodarstwo średniackie gromadzą się tu przeważnie między 5 a 12 ha, zaczynają się od 4—5 ha (2 krowy), a kończą się na 12—14 ha (2 konie). Potwierdzają to zresztą nasze badania nad przedziałami obszarowymi grup społecznych w tym rejonie, które wskazują na 4 ha jako na granicę statystyczną między biedniakiem a średniakiem oraz na 14 ha jako na granicę statystyczną między średniakiem a kułakiem. Tu już warto wskazać, iż nieco inaczej kształtują się stosunki w niektórych powiatach województwa gdańskiego (w tzw. podrejonie gdańskim), położonych w tym rejonie, gdzie analogiczne granice wypadają na 5 i 20 ha. Do sprawy tej powrócimy później.

„Stosunek koncentracji“, najwyższy w kraju, niemal w całym rejonie sięga powyżej 0,30, co wskazuje na bardzo duże rozwarstwienie, na ostro zarysowane bieguny — grupę biedniacką i kułacką.

Rozpiętość między biedniakiem a kułakiem oraz znaczenie kułaka w tym rejonie obrazuje wyraźnie tablica 2, według której 13,7% gospodarstw kułackich dysponuje 30 — 40 procentami najpoważniejszych środków

produkcji, podczas gdy 38,9% gospodarstw biedniackich posiada ich zupełnie znikomą ilość. Najjaskrawiej przedstawia to pozycja „wartość maszyn“, gdzie udział biedoty wyraża się w 3,3%, a kułaków — w 42,4%. Brak podstawowych środków produkcji w gospodarstwach biedniackich jest główną przyczyną poważnej zależności biedoty od kułaka i podstawą wyzysku kułackiego.

Tabl. 2. Indywidualne gospodarstwa chłopskie w rejonie środkowo-zachodnim w 1950 r. wg grup społecznych ^a

Wyszczególnienie	Biedniak	Sredniak	Kułak	Razem
	w o d s e t k a c h			
Liczba gospodarstw	38,9	47,4	13,7	100,0
Powierzchnia ogólna	7,0	54,2	38,8	100,0
Konie	3,3	62,8	33,9	100,0
Krowy	15,2	56,1	28,7	100,0
Bydło	12,5	55,4	32,1	100,0
Trzoda	15,2	54,7	30,1	100,0
Wartość maszyn b	3,3	54,3	42,4	100,0
Wartość produkcji c	12,5	56,1	31,4	100,0
Wartość masy towarowej	1,6	59,6	38,8	100,0
Dostawy zboża dla państwa	3,1	52,4	44,5	100,0
Sprzedaż żywca państwu	15,2	62,3	22,5	100,0

^a Grupy społeczne ustalone na podstawie badań ankietowych IER, w oparciu o Narodowy Spis Powszechny 1950 r.

^b Wg cen przeciętnych na podstawie cennika urzędowego 1951 r.

^c W cenach niezmiennych.

Źródła: Dane o liczbie gospodarstw i środkach produkcji wg Narodowego Spisu Powszechnego 1950 r. Dane szacunkowe o wartości produkcji i masy towarowej pochodzą z badań IER w 3000 gospodarstwach w latach 1948/49—1950/51. Dane o dostawach zbóż i sprzedaży żywca państwu podane są na podstawie sprawozdawczości Ministerstwa Skupu z 1952 r.

Fakt poważnego uzależniania biedoty od kułactwa wyraźnie obrazuje niżej zamieszczona tablica, zawierająca kilka pozycji charakteryzujących stosunki pracy na tym terenie. Tablica ta została opracowana na podstawie badań reprezentacyjnych IER w latach 1946 — 1952.

Tabl. 3. Stosunki pracy w rejonie środkowo-zachodnim

Grupy gospodarstw w ha	Na 100 gospodarstw zbadanych przypadało gospodarstw						Ujawniona liczba dni korzystania z obcej siły roboczej na gospodarstwach zbadane
	zarobkujących	odrabiających	donajmujących konie	odnajmujących konie	korzystających z obcej siły roboczej	ze stałą obcą siłą roboczą	
0,25—4	64,6	57,6	87,1	0,5	10,0	0,0	1
14 i więcej	6,7	5,1	4,6	48,5	81,4	18,6	132

Jeszcze wyraźniej o rozpiętości między gospodarstwem biedniackim a kułackim świadczą dane o wartości produkcji ogólnej i towarowej w tych gospodarstwach, a mianowicie:

Tabl. 4. Wartość produkcji ogólnej i towarowej w gospodarstwach biedniackich i średniackich w rejonie środkowo-zachodnim ^a

Grupy społeczne	Wartość produkcji na 1 gospodarstwo	
	ogólnej	towarowej
Biedniak	1 270	30
Kułak	9 410	4 670

^a Według badań reprezentacyjnych IER w latach 1947/48—1950/51 szacunek produkcji według cen niezmiennych.

Zjawisko większej niż w pozostałych rejonach siły gospodarstw kułackich skłoniło nas do głębszej analizy grupy kułackiej właśnie w omawianym rejonie. W trakcie analizy wyodrębniliśmy w łonie tej grupy dwie jak gdyby „podgrupy“, których istnienie dowodzi o wewnętrznym zróżnicowaniu kułactwa.

Tabl. 5. Porównanie donajmu siły roboczej i zasobności w środki produkcji gospodarstw kułackich w rejonie środkowo-zachodnim w r. 1952 ^a

Grupy gospodarstw w ha	Odsetek gospodarstw o ujawnionej stałej sile najmniej	Ujawniona liczba dni obcej siły roboczej na 1 gospodarstwo zbadane	Odsetek gospodarstw odnajmujących		Na 1 gospodarstwo przypadało		Odsetek gospodarstw z IV i V klasą umaszynowania
			konie	maszyny	koni	krów	
14 — 20	8,0	61	40,0	48,0	2,2	4,0	81,4
20 i więcej	37,7	261	63,8	76,8	3,1	5,2	94,2

^a — Na podstawie badań reprezentacyjnych IER.

Grupa wyżej 20 ha, reprezentująca około 5,5 % wszystkich gospodarstw, to ta część kułactwa, która w sposób najbardziej widoczny zachowuje typowe dla kapitalizmu formy wyzysku. Przekonuje nas o tym między innymi analiza zjawiska donajmu pracowników stałych. Podczas gdy w całej Polsce obserwujemy zjawisko ucieczki od stałego donajmu i przerzucanie się na najem dorywczy, który nie obowiązuje pracodawcy do świadczeń socjalnych w stosunku do pracownika i jest na zewnątrz mniej jaskrawym znamięm wyzyskiwacza — to w omawianym rejonie w grupie wyżej 20 ha donajmuje pracowników stałych blisko 40 % kułaków.

Omawiając sytuację kułaka trzeba zwrócić uwagę i na to zjawisko, że nowe warunki ekonomiczne Polski Ludowej, w szczególności odpływ rąk roboczych ze wsi do szybko rozwijającego się przemysłu, między innymi też odpływ młodzieży z wielu rodzin kułackich, wpłynęły na to, że pewna

niewielka część gospodarstw kułackich poważnie osłabiła gospodarczo. Wielkie, typowe dla rejonu gospodarstwa kułackie, na których niejednokrotnie pozostali tylko starzy rodzice, niełatwo dają sobie radę i czasem zmniejszają swą siłę i aktywność gospodarczą. Dla orientacji można podać, że w rejonie środkowo-zachodnim odsetek tych osłabionych gospodarstw kułackich wynosi według szacunkowych danych Min. Rolnictwa około 5 %. Zarazem trzeba przypomnieć, że w większym stopniu niż w innych rejonach występuje tu w większości gospodarstw kułackich kapitalistyczna akumulacja.

Oceniając realnie wagę kułaka w tym rejonie, nie wolno nam tracić z oczu miejsca, jakie również i na tym terenie zajmuje średniak.

Średniak w tym rejonie — jak i w całej Polsce — jest dziś centralną figurą rolnictwa. Mimo że sam odsetek gospodarstw średniackich jest w tym rejonie nieco niższy od 50 %, dominują one dziś zarówno pod względem posiadania środków produkcji (54,2 % ziemi, 63 % koni chłopskich), jak i pod względem udziału w produkcji i sprzedaży produktów państwu (52,4 % zboża i 62,3 % żywca dostarczanego przez chłopów). Znamienny jest fakt, że gospodarstwo średniackie z roku na rok umacnia się i jego główna siła tkwi właśnie w dynamice.

O kierunku dynamiki gospodarstwa średniackiego wyraźnie świadczą następujące dane, obliczone na podstawie badań reprezentacyjnych IER.

Tabl. 6. **Dynamika gospodarstw średniackich w rejonie środkowo-zachodnim**

Lata	Odsetek gospodarstw		Na 1 gospodarstwo przypadało		
	bez krów	z 3 krowami	koni roboczych	sztuk dorosłych trzody	wartość maszyn w zł
1945	16,5	23,0	0,6	0,8	6 758
1947	4,5	21,2	1,2	1,1	6 864
1950	2,8	24,9	1,2	2,5	br. d.
1952	1,6	30,4	1,5	2,8	9 356

Rejon środkowo-zachodni jest terenem, gdzie grupa średniacka została poważnie wzmocniona liczebnie przez Reformę Rolną PKWN. Według szacunkowych danych (gdyż szczegółowszych danych masowych brak jest w naszej statystyce) około 70 % gospodarstw średniackich w tym rejonie — to gospodarstwa bądź uzupełnione, bądź powstałe całkowicie z Reformy Rolnej PKWN. Fakt ten poważnie wpływa na charakter stosunków ekonomicznych w tym terenie. Podczas gdy inne rejony położone na Ziemiach Dawnych charakteryzuje przewaga starych gospodarstw średniackich, a rejony położone na Ziemiach Odzyskanych — przytłaczająca większość nowych średniaków, to rejon środkowo-zachodni jest terenem, w którym rolę bardzo istotną odgrywają zarówno nowe, jak i stare gospodarstwa średniackie.

W pierwszym okresie istnienia Polski Ludowej wzrost liczby gospodarstw średniackich był jednym z głównych czynników ograniczania eks-

placatatorskich możliwości kułaka. Dziś najważniejszym czynnikiem ograniczania kułactwa w tym rejonie stał się poważny rozwój spółdzielczości produkcyjnej, gdyż stanowi on nie tylko element ograniczania kułactwa na dziś, ale jednocześnie stanowi warunek jego likwidacji jako klasy w przyszłości.

Rozwój socjalistycznego rolnictwa w tym rejonie posiada też szczególne znaczenie ekonomiczne ze względu na poważny udział omawianego rejonu w dostawach, a mianowicie: udział rejonu środkowo-zachodniego w chłopskich dostawach zboża wynosi 29,1 %, a w chłopskiej sprzedaży mięsa państwu — 20,7 % (według danych Ministerstwa Skupu za rok 1952).

Jeśli przyjąć dane za rok 1952 dla całości rolnictwa (gospodarstwa indywidualne, spółdzielcze i państwowe) w rejonie środkowo-zachodnim za 100, to otrzymamy następujące proporcje:

Tabl. 7. **Udział PGR, spółdzielni produkcyjnych i gospodarstw indywidualnych w użytkach rolnych i inwentarzu żywym w rejonie środkowo-zachodnim w %**

Wyszczególnienie	Użytki rolne	Bydło	Trzoda chlewna
Ogółem	100,0	100,0	100,0
PGR	14,0	6,3	8,3
Spółdzielczość produkcyjna	7,9	3,7	3,4
Gospodarstwa indywidualne	78,1	90,0	88,3

Jeśli porównamy tempo rozwoju gospodarki socjalistycznej i indywidualnej w rejonie za ostatnie 3 lata, to otrzymamy następujące wskaźniki:

Tabl. 8. **Rozwój układu socjalistycznego w rejonie środkowo-zachodnim**
Rok 1950 = 100

Wyszczególnienie	Użytki rolne			Bydło			Trzoda chlewna		
	1950	1951	1952	1950	1951	1952	1950	1951	1952
PGR	100	103	108	100	120	148	100	115	204
Spółdzielczość produkcyjna	100	124	181	100	214	267	100	205	268
Gospodarstwa indywidualne	100	99	97	100	99	94	100	119	118

Ogólnie charakteryzując rejon należy stwierdzić, że jest to teren, w którym dzięki polityce władzy ludowej, przede wszystkim dzięki Reformie Rolnej PKWN, średniak stał się centralną figurą rolnictwa. Obok starych gospodarstw średniackich powstały nowe gospodarstwa parcelantów i osadników. Ze wszystkich rejonów położonych na Ziemiach Dawnych rejon środkowo-zachodni cechuje największe nasilenie nowych gospodarstw średniackich. Ześredniaczenie wsi wyraziło się wzrostem odsetka gospodarstw średniackich do 47,4% ogólnej liczby indywidualnych gospodarstw chłopskich oraz wzrostem udziału średniaka w środkach produkcji (54,2% ziemi, 62,8% koni, 56,1% krów, 54,3% wartości maszyn), w produkcji (56,1%) i zaopatrzeniu kraju (52,4% dostaw zboża dla państwa i 62,3% sprzedaży żywca). Zarazem rejon środkowo-zachodni jest terenem dużych i mocnych gospodarstw kułackich oraz dużej liczby gospodarstw biedniackich. Kułak ma tu poważny udział w środkach produkcji oraz wartości produkcji i masy towarowej. Pozwala mu to w pewnym stopniu na wyzysk — obok biedoty wiejskiej — klasy robotniczej, a zarazem jest podstawą jego pozycji w walce przeciwko rozwijającemu się układowi socjalizmu w rolnictwie.

Analiza ekonomiki rejonu pozwala nam stwierdzić, że w rejonie środkowo-zachodnim, obok problematyki spójni ze „starym“ i „nowym“ średniakiem, wysuwa się na czoło zagadnień sprzeczność między układem socjalistycznym a kapitalistycznym oraz między biedotą a kułactwem. Problematyka wyzysku, ostrych przeciwieństw między biedotą a kułactwem, między układem socjalistycznym, a szczególnie tu mocnym kapitalistycznym, problematyka spójni ze „starym“ i „nowym“ średniakiem — oto co charakteryzuje rejon środkowo-zachodni oraz stanowi o jego specyfice, która wobec najwyższego tu poziomu produkcji czyni w dużym stopniu ten rejon kluczowym dla zagadnień socjalistycznej przebudowy wsi.

Ze względu na przebogatą problematykę rejon środkowo-zachodni — to prawdziwy „warsztat“ pracy naukowej dla ekonomisty rolnego, teren, na którym zbadać można procesy zachodzące w ekonomiczno-społecznej strukturze wsi w ich całej złożoności i wzajemnym powiązaniu.

2. Rejon środkowo-wschodni jest największym rejonem, obejmującym prawie $\frac{2}{3}$ tzw. Ziemi Dawnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Odsetek ludności rolniczej w tym rejonie jest wysoki, powyżej 75% dla podrejonu białostockiego i podlaskiego, od 50 do 75% na pozostałych terenach z wyjątkiem powiatów podmiejskich (gdzie spada poniżej 30%).

Stosunek koncentracji poza powiatami podwarszawskimi i powiatem Wysokie Mazowieckie kształtuje się na ogół między 0,10 a 0,30, co świadczy o mniejszym rozwarstwieniu klasowym niż w rejonie środkowo-zachodnim.

Cechy określające gospodarstwo średniackie wskazują na to, że grupuje się ono między 4 a 12 ha (z wyjątkiem białostockiego, gdzie między 5 a 14 ha), z tym że jest to gospodarstwo słabsze od gospodarstw średniackich w rejonie środkowo-zachodnim. Wiele cech, które tam charakteryzują zamożnego średniaka (np. IV klasa umaszynowania), tu występuje dopiero w gospodarstwach kułackich.

Pod względem produkcji ogólnej rejon ten zajmuje pozycję środkową na Ziemiach Dawnych, w porównaniu jednak z Ziemią Odzyskaną jest — ogólnie biorąc — słabszy. Umaszynowanie rejonu środkowo-wschodniego jest niskie.

Produkcja globalna średniego gospodarstwa wynosi przeciętnie, w cenach niezmiennych, 2 800 zł przy rozpiętości od 1 400 do 4 900 zł w poszczególnych powiatach, produkcja ogólna na 1 ha wynosi przeciętnie 463 zł przy rozpiętości od 270 do 680 zł. Wartość masy towarowej netto w średnim gospodarstwie wynosi 830 zł, rozpiętość wartości masy towarowej netto od 300 do 3 700 zł. Wartość produkcji towarowej netto na 1 ha przeciętnie 136 przy rozpiętości od 49 do 275. Masa towarowa netto obejmuje 29,6% wartości produkcji średniego gospodarstwa na 1 ha, zaś — 29,4% produkcji ogólnej.

Mimo stosunkowo niskiej produkcji, waga rejonu środkowo-wschodniego w gospodarce narodowej jest poważna, jego udział w chłopskich dostawach zboża wynosi 33,6%, a w sprzedaży żywca państwu — 46,8%.

Tabl. 9. Indywidualne gospodarstwa chłopskie w rejonie środkowo-wschodnim w r. 1950 wg grup społecznych ^a

Wyszczególnienie	Biedniak	Średniak	Kułak	Razem
	w o d s e t k a c h			
Liczba gospodarstw	34,4	58,8	6,8	100,0
Powierzchnia ogólna	12,9	67,5	19,6	100,0
Konie	10,9	73,6	15,5	100,0
Krowy	21,7	66,5	11,8	100,0
Bydło	19,7	67,0	13,3	100,0
Trzoda	19,9	66,5	13,6	100,0
Wartość maszyn <i>b</i>	5,9	69,6	24,5	100,0
Wartość produkcji <i>c</i>	18,2	67,2	14,6	100,0
Wartość masy towarowej <i>c</i>	9,5	71,2	19,3	100,0
Dostawy zboża dla państwa	14,8	67,2	18,0	100,0
Sprzedaż żywca państwu	30,9	57,9	11,2	100,0

^{a b c} — patrz odnośnik do tabl. 2.

O centralnej pozycji średniaka w tym rejonie mówi już fakt, że gospodarstwa średniackie stanowią większość (59,8%) indywidualnych gospodarstw chłopskich. W gospodarstwach średniackich znajduje się również $\frac{3}{4}$ koni, $\frac{2}{3}$ krów i $\frac{2}{3}$ trzody chłewnej z ogólnej liczby inwentarza posiadanego przez chłopów gospodarujących indywidualnie. Wreszcie $\frac{2}{3}$ masy towarowej wytworzonej w tych gospodarstwach — to również produkcja chłopów-średniaków.

Ta duża liczebność średniaka, jak również jego przewaga gospodarcza są rezultatem:

1. stosunkowo mniejszego zróżnicowania kapitalistycznego w porównaniu z rejonem środkowo-zachodnim,
2. upełnorolnienia znacznej części gospodarstw w okresie Reformy Rolnej PKWN,

3. oddłużenia gospodarstw chłopskich,
4. pomocy produkcyjnej państwa dla gospodarstw biedniackich i średniackich,
5. postępów w socjalistycznej industrializacji kraju.

Cała grupa średniacka jest różna w zależności od warunków danej okolicy, np. inny jest średniak białostocki, a inny łódzki. Podczas gdy w podrejonie białostockim blisko połowa gospodarstw posiada 2 i więcej koni, to w łódzkim tę cechę posiada tylko $\frac{1}{4}$ gospodarstw średniackich.

Różnice szczególnie poważne występują w wartości produkcji i masy towarowej, co wskazuje na bardziej towarowy charakter gospodarstw chłopskich w zachodniej części rejonu i na bardziej naturalny w podrejonie białostockim (tabl. 10).

Tabl. 10. Wartość produkcji ogólnej i towarowej gospodarstw średniackich w rejonie środkowo-wschodnim ^a

Nazwa podrejonu	Wartość produkcji na 1 gospodarstwo	
	ogólnej	towarowej
Podrejon białostocki	2 600	690
Podrejon łódzki	3 760	1 370

^a wg badań reprezentacyjnych IER — rok 1947/48—1950/51 — szacunek wg cen niezmiennych.

Poza różnicami między grupami średniaków w poszczególnych podrejonach istnieją również poważne różnice w łonie samej grupy średniackiej. Średniak wyraźnie się tu różnicuje na mocniejszego i słabszego. Podczas gdy u słabszego średniaka można zaobserwować pewne cechy zbliżone do cech gospodarstw biedniackich (odrabianie, donajem koni i maszyn), to u średniaka mocniejszego obserwujemy już cechy zbliżone do cech gospodarstw kułackich (donajem siły roboczej, posiadanie 2 i więcej koni, wysoka produkcja i towarowość). To wewnętrzne zróżnicowanie grupy średniackiej potwierdzają zarówno dane NSP, jak i dane pochodzące z badań reprezentacyjnych IER.

Niski stosunkowo wskaźnik rozwarstwienia przy mniejszym niż w rejonie środkowo-zachodnim obszarze gospodarstwa średniego świadczy o tym, że rejon środkowo-wschodni jest terenem o największym odsetku gospodarstw średniackich (statystycznie — od 4 do 12 ha). W odróżnieniu od Ziemi Odzyskanych, gdzie na czoło wysuwa się przede wszystkim, jak wskazaliśmy, problematyka „nowego średniaka” — w rejonie środkowo-wschodnim mówić możemy raczej o „starym średniaku”. Tym ostrzej występuje tu zagadnienie „gospodarstwa na rozdrożu” — ostrzej, bo „nowy średniak” na Ziemiach Odzyskanych jest niewątpliwie mocniej związany z państwem ludowym, co stwarza bardziej dogodne warunki do jego przejścia na drogę socjalistycznej przebudowy wsi.

Prócz tego głębsza analiza wewnętrznego zróżnicowania gospodarstw średniackich nasuwa nam wniosek o konieczności wyszacowania pewnego

Tabl. 11. **Porównanie słabszych i mocniejszych gospodarstw średniackich w rejonie środkowo-wschodnim według danych Narodowego Spisu Powszechnego oraz badań reprezentacyjnych IER**

Wyszczególnienie	Słabszy średniak	Mocniejszy średniak
	Według danych Narodowego Spisu Powszechnego	
Odsetek gospodarstw	38,0	20,8
„ ziemi	35,4	32,1
Na 100 gospodarstw zbadanych przypadało:		
gospodarstw bezkonnych	19,4	5,8
„ z 2 końmi	18,3	34,8
„ z 3 i więcej końmi	3,1	10,1
Na 1 gospodarstwo zbadane przypadało sztuk:		
koni	1,1	1,5
trzody chlewnej	3,4	4,7
Procentowy udział w liczbie:		
siewników	18,5	39,3
żniwiarów	15,7	34,5
kosiarek	13,5	32,5
kopaczek	22,6	33,3
	Według badań IER	
Na 100 gospodarstw zbadanych przypadało:		
gospodarstw, w których ktoś zarobkuje poza gospodarstwem	29,6	15,7
„ w których zarobkuje głowa rodziny	17,6	8,9
„ korzystających z obcej siły roboczej	28,4	41,0
„ ze stałą siłą roboczą	1,2	3,1
Ujawniona liczba dni donajmu obcej siły roboczej na 1 gospodarstwo zbadane	9,5	21,0
Wśród gospodarstw zbadanych:		
Odsetek gospodarstw odrabiających	14,2	10,2
„ „ pobierających odrobki	11,7	17,6
„ „ donajmujących konie	16,1	20,1
„ „ odnajmujących konie	12,8	3,4
„ „ donajmujących maszyny	32,1	37,3
„ „ odnajmujących maszyny	3,5	14,5

odsetka gospodarstw o cechach kułackich spośród grupy tzw. „mocniejszych średniaków“. Ma to bardzo zasadnicze znaczenie zarówno teoretyczne, jak i praktyczno-polityczne w bezpośredniej pracy terenowej.

W rejonie środkowo-wschodnim (niejednako wreszta we wszystkich jego częściach, lecz zależnie od stopnia rozwoju stosunków towarowych) kapitalistyczne tendencje średniaka są silne. Dlatego nie-

antagonistyczna sprzeczność między klasą robotniczą a chłopstwem średniorolnym i sprawa jej przewyższenia na gruncie zasadniczej zgodności interesów, a więc sprawa pogłębienia spójni między klasą robotniczą a chłopstwem pracującym, stanowi problem szczególnie tu widoczny.

Duży odsetek biedoty na tym terenie (ponad 34%) wskazuje na siłę, na której można i należy się oprzeć przy pogłębieniu spójni. Jedynie bowiem w oparciu o biedotę i poprzez biedotę można uodpornić starego średniaka na kulackie oddziaływanie zarówno w walce o codzienne umocnienie spójni ekonomicznej wsi z miastem, jak i w walce o socjalistyczną przebudowę „wsi starych“.

Rozwój spółdzielczości produkcyjnej jest w rejonie środkowo-wschodnim, jak dotąd, znacznie słabszy aniżeli na terenach zachodnich. Wśród obiektywnych przyczyn wymieniliśmy już fakt, że rejon ten — to teren „starego średniaka“ w przeciwieństwie do ziem zachodnich i północno-wschodnich, gdzie Reforma Rolna PKWN i osadnictwo utworzyły masę nowych gospodarstw średniackich, bardziej związanych z państwem ludowym oraz łatwiej dostrzegających w gospodarce zespołowej swój społeczny i osobisty interes. W rejonie środkowo-wschodnim Reforma Rolna miała stosunkowo niewielki zasięg, niewiele powstało tu również PGR. Układ socjalistyczny ma tu mniejszą na razie wagę aniżeli w rejonie środkowo-zachodnim czy w rejonach Ziemi Odzyskanych. Specyfika terenu wymaga również zwrócenia tu szczególnej uwagi na bardziej przystępne dla starego średniaka formy więzi między chłopem pracującym a państwem ludowym. Szczególną wagę posiadają w tym rejonie takie dzwignie rozwoju spółdzielczości produkcyjnej, jak spółdzielczość handlowa, GOM-y, kontraktacja itp. Szczególne znaczenie mają tu również załączkowe formy spółdzielczości produkcyjnej, zespoły odłogowe, wspólne zagospodarowanie resztówek, wreszcie niższe typy spółdzielni produkcyjnych.

W rejonie tym wyodrębniliśmy powiaty podmiejskie Warszawy i Łodzi, w których nasilenie zarobkowania poza gospodarstwem, a zarazem ogrodniczy kierunek produkcji rolniczej są podstawą występowania tu odmiennej problematyki. Dlatego powiaty te wymagają specjalnych badań, a nawet specjalnych metod badawczych.

3. Rejon południowo-wschodni obejmuje najbardziej przełudnione tereny naszego kraju — obszar byłej Galicji i dużą część województwa kieleckiego. Rejon ten w Polsce kapitalistycznej cechowało największe w Europie przełudnienie wsi, związane z faktem zachowania się wielkoobszarniczych latyfundiów i wyjątkowo ostrego w tym rejonie niedorozwoju przemysłu. Rezultatem tego była ilościowa przewaga małorolnych i karłowatych gospodarstw chłopskich.

Średnie gospodarstwo w rejonie południowo-wschodnim wypada przeciętnie w grupie 3 — 4 ha i z wyjątkiem rejonu przemysłowego jest najmniejsze w kraju. Najczęściej spotykana grupa obszarowa — to grupa 2 — 3 ha.

„Stosunek koncentracji“ wyraża się tu wskaźnikiem od 0,10 do 0,20, co wskazuje na silne rozwarstwienie klasowe na wsi.

Cechy wskazujące na gospodarstwo średniackie grupują się między 2 — 3 a 10 ha.

Odpowiednio do tego przyjęliśmy granice obszarowe gospodarstw średniackich, w zależności od podrejonu, od 3 do 9 lub 10 ha.

Głód ziemi i słaby rozwój przemysłu stworzyły tu największą w Polsce podaż taniej siły roboczej i to właśnie było powodem wykształtowania się na drugim biegunie społecznym grupy kułackiej w znacznie niższych przedziałach obszarowych niż w innych rejonach Polski. Np. w rejonie środkowo-zachodnim statystycznie grupa kułacka obejmuje gospodarstwa powyżej 14 ha, w rejonie środkowo-wschodnim powyżej 12 ha, w rejonie południowo-wschodnim zaś powyżej 9 lub 10 ha (w zależności od podrejonu).

Produkcja ogólna w tym rejonie jest niska, najniższa w kraju, jeśli nie brać pod uwagę rejonu przemysłowego. Umaszynowanie jest również niskie i nie różni się w zasadzie od umaszynowania w rejonie środkowo-wschodnim.

Wartość produkcji ogółem średniego gospodarstwa wynosiła przeciętnie w cenach niezmiennych 2 200 zł przy rozpiętości od 1 300 do 2 150 zł w poszczególnych powiatach — a więc jest prawie dwukrotnie niższa w porównaniu z rejonem środkowo-zachodnim. Produkcja ogólna na 1 ha natomiast wynosi przeciętnie 645 zł przy rozpiętości od 356 do 959, jest więc wyższa niż w rejonie środkowo-zachodnim. Świadczy to o dużej intensywności gospodarki w rejonie południowo-wschodnim. Wartość masy towarowej netto w średnim gospodarstwie jest niewielka, wynosi ona bowiem 580 zł, a rozpiętość wartości masy towarowej netto — od 300 do 1 000 złotych.

Wartość masy towarowej netto na 1 ha wynosi przeciętnie 177 zł (rozpiętość od 63 do 393 zł). Masa towarowa netto obejmuje 26,4% wartości produkcji średniego gospodarstwa, na 1 ha zaś — 27,4% produkcji ogólnej.

Kontynuując porównanie z rejonem środkowo-zachodnim należałoby ogólnie scharakteryzować rejon południowo-wschodni jako teren gospodarstw mniejszych obszarowo, bardziej intensywnych, ale mniej towarowych, często traktowanych jako dodatkowe źródło dochodu, podczas gdy podstawą utrzymania jest praca poza gospodarstwem.

Na zasobność poszczególnych grup społecznych w środku produkcji oraz ich wagę w produkcji ogólnej i towarowej rejonu wskazuje tablica 12.

Jak widać z powyższej tablicy, średniak nie jest tu grupą najliczniejszą, największy odsetek w ogólnej liczbie gospodarstw przypada w tym rejonie na gospodarstwa biedniackie. Na ześredniaczenie wsi jednakże oraz na centralną pozycję średniaka wskazują:

1. Dane NSP o udziale średniaka:

- a) w ziemi ($\frac{2}{3}$ ziemi znajduje się w rękach średniaka),
- b) w inwentarzu martwym (udział średniaka w wartości maszyn sięga $\frac{3}{4}$),
- c) w inwentarzu żywym ($\frac{3}{4}$ ogólnej liczby krów i $\frac{2}{3}$ bydła i trzody).

2. Dane o udziale średniaka w wartości produkcji i masy towarowej (przeszło połowa wartości produkcji i $\frac{2}{3}$ wartości masy towarowej).

3. Dane o udziale średniaka w dostawach zboża i sprzedaży żywca państwu.

Tabl. 12. Indywidualne gospodarstwa chłopskie w rejonie południowo-wschodnim w r. 1950 wg grup społecznych ^a

Wyszczególnienie	Biedniak	Średniak	Kulak	Razem
	w o d s e t k a c h			
Liczba gospodarstw	49,3	48,8	1,9	100,0
Powierzchnia ogólna	24,2	68,7	7,1	100,0
Konie	17,2	77,6	5,2	100,0
Krowy	37,5	59,3	3,2	100,0
Bydło	35,5	60,8	3,7	100,0
Trzoda	31,3	64,5	4,2	100,0
Wartość maszyn <i>b</i>	9,1	79,6	11,3	100,0
Wartość produkcji <i>c</i>	37,5	58,6	3,9	100,0
Wartość masy towarowej <i>c</i>	28,8	65,8	5,4	100,0
Udział w sprzedaży żywca państwu	38,8	54,8	6,4	100,0
Udział w dostawach zboża dla państwa	15,5	69,0	15,5	100,0

a, b, c — patrz odnośnik do tabl. 2.

Wyżej podane liczby nasuwają jeden niewątpliwy wniosek: wprowadzić średniak nie jest grupą najliczniejszą, ale dzięki pomocy państwa wzrósł on poważnie w siłę gospodarczą i jego pozycja centralnej figury rolnictwa jest niewątpliwa i na tym terenie.

Reforma Rolna nie mogła tu sama doprowadzić do ześrodkowania wsi. Głównym czynnikiem, który sprawił, że również w tym rejonie średniak stał się centralną figurą, była — obok Reformy Rolnej PKWN i osadnictwa na Ziemiach Odzyskanych — socjalistyczna industrializacja kraju. Socjalistyczna industrializacja kraju zmniejszyła w dużym stopniu proces szybkiego rozdrabniania gospodarstw na skutek działań rodzinnych, odciążała gospodarstwa od zbędnych rąk roboczych, stworzyła trwałą i chłonny rynek na produkty rolne, pozwoliła słabszym gospodarstwom średniackim w dużym stopniu wyzwoić się z kulackiego wyzysku, a dzięki dodatkowym zarobkom z pracy w przedsiębiorstwach socjalistycznych pozwoliła podnieść się niektórym gospodarstwom biedniackim do poziomu średniaka.

Socjalistyczna industrializacja oddziaływała tu również poważnie na położenie tych gospodarstw biedniackich, które nie przeszły do grupy średniackiej.

Pozostałością przedwojennej struktury wsi w omawianym rejonie jest istniejąca jeszcze dziś poważna ilość małorolnych (ca 50% gospodarstw do 3 ha). Sytuacja znacznej części tych gospodarstw zmieniła się jednak zasadniczo. Co drugi biedniak jest dziś zatrudniony i to głównie w sektorze socjalistycznym — bądź w rolnictwie, bądź w przemyśle.

Dzięki temu zmniejszyło się uzależnienie biedniaków od kulactwa. Spośród biedoty w klasycznym tego słowa znaczeniu wyłoniła się nowa grupa społeczna „chłopów-robotników“, związanych przez swą pracę z socjalistycznym przemysłem.

Grupa ta zarysowuje się we wszystkich rejonach, najwyraźniej jednak występuje ona właśnie tu w rejonie południowo-wschodnim, co łączy się bezpośrednio z większą małorolnością na tym terenie i znacznie tu szerszym wpływem industrializacji socjalistycznej na przemiany struktury społeczno-ekonomicznej wsi. Z tego też względu badania grupy „chłopów-robotników“ zostały przeprowadzone przez IER właśnie w rejonie południowo-wschodnim, w podrejonie rzeszowskim i w pasie przejściowym kieleckim. Niektóre wyniki tych badań w podrejonie rzeszowskim obrazuje tabl. 13.

Tabl. 13. **Odsetek rodzin, w których głowa rodziny zarobkuje dodatkowo poza gospodarstwem w stosunku do ogółu rodzin zbadanych w województwie rzeszowskim**

Lata	Przeciętnie wśród rodzin zbadanych	Bezrolni i posiadający działkę robotniczą (do 0,25 ha)	Rodziny posiadające gospodarstwa o powierzchni ha			
			0,25 — 3	3 — 6	6 — 9	9 i więcej
1948	15,7	66,7	11,7	10,8	13,0	—
1951	25,2	75,0	25,9	16,9	10,1	—

Na inne dziś położenie biedoty wskazuje także tablica 14, omawiająca zmiany w charakterze zarabkowania również na zbiorowości badanej w woj. rzeszowskim.

Tabl. 14. **Zmiany w charakterze zarabkowania poza gospodarstwem. Rejon południowo-wschodni**

Wyszczególnienie	L a t a			
	1948	1950	1951	1952
Ogółem zarabkujący	100,0	100,0	100,0	100,0
w układzie socjalistycznym	19,5	70,9	74,5	77,4
w aparacie państwowym	15,5	11,0	6,5	8,9
w układzie kapitalistycznym i drobnotowarowym	65,0	16,0	19,0	13,3
inne prace	—	2,1	—	0,4

Dzięki dodatkowym zarobkom wiele gospodarstw biedniackich podniosło znacznie swój poziom życiowy, a nawet mogło przejść do rzędu gospodarstw średniackich. Z drugiej jednak strony należy otwarcie stwierdzić, że sama socjalistyczna industrializacja nie jest w stanie wyzwolić chłopca całkowicie od wyzysku kułackiego. Dowodem tego jest fakt, że w grupie „chłopów-robotników“ spotykamy się jeszcze z pewną ich zależnością od kułaków, spowodowaną głównie brakiem podstawowych środków produkcji i koniecznością donajmowania ich od kułaków, często za odrodek.

Socjalistyczna industrializacja, która dźwignęła z nędzy znaczną część gospodarstw biedniackich, stanowi jednakże poważny środek ograniczania kułaka wskutek zmniejszenia się podaży rąk roboczych dla gospodarstw kułackich. Fakt ten spowodował znaczny wzrost odnajmu koni i maszyn za odrodek, tą drogą bowiem kułak stara się zdobywać potrzebną mu siłę roboczą.

Grupa kułacka jest tu stosunkowo nieliczna i stanowi, jak wynika z danych NSP, 1,9% wszystkich gospodarstw. Mimo znikomej ilości gospodarstw kułackich nie wolno nam nie doceniać siły kułaka w omawianym rejonie. Uwidacznia się ona:

1. w stosunkowo dużej zasobności gospodarstw kułackich w inwentarz żywy, a szczególnie martwy (patrz tablica 12),
2. w stosunkowo dużej wadze kułaka w produkcji towarowej rejonu: 1,9% gospodarstw kułackich bierze udział w dostawach zboża w 15,5%, a w sprzedaży państwu mięsa — w 6,4%. (Trzeba zaznaczyć, że kułak w tym rejonie korzystał do ostatnich czasów ze stosunkowo niskiego wymiaru dostaw).

W ostatnim okresie na uwagę zasługuje fakt coraz szybszego rozwoju spółdzielczości produkcyjnej w tym rejonie. Na czoło wysuwa się tu województwo rzeszowskie, gdzie trzonem spółdzielczości produkcyjnej jest biedota. Wskaźniki dynamiki rozwoju spółdzielczości produkcyjnej w woj. rzeszowskim przedstawia poniższa tablica.

Tabl. 15.

Rozwój spółdzielczości produkcyjnej w woj. rzeszowskim

Wyszczególnienie	1950	30. XI 1953 r.
Liczba spółdzielni	94	325
Powierzchnia ogólna spółdzielni w ha	16 800	55 000

Ogólnie charakteryzując rejon południowo-wschodni możemy powiedzieć, że występuje tu na pierwszy plan sprawa oddziaływania industrializacji na wieś, w szczególności zaś na grupę biedniacką. Problematyka obrony grupy biedniackiej przed kułackim wyzyskiem, problematyka wpływu ludności z terenów przeludnionych, problematyka „chłopa-robotnika” i oddziaływania poprzez niego na wieś, wreszcie sprawa wykorzystania dużej ilości rąk roboczych w spółdzielniach produkcyjnych przy stosunkowo niewielkim areale — to zagadnienia, jak się wydaje, szczególnie istotne i charakterystyczne dla tego rejonu.

Rejon przemysłowy wyłączony jest na razie z naszych badań nad strukturą społeczno-ekonomiczną rolnictwa i jej dynamiką. Trudno rejon ten w ogóle zaliczyć do terenów rolniczych. O jego odrębności wyraźnie mówi fakt, że odsetek ludności rolniczej wynosi dla całego rejonu przeciętnie 12%, a w żadnym niemal powiecie rejonu (jeden wyjątek

stanowi tu powiat Olkusz, również szybko rozwijający się pod względem uprzemysłowienia) nie przekracza 30 %.

Nasilenie przemysłu i zarobkowania poza gospodarstwem, bliskość miast, chłonność rynku — wszystko to stwarza tu warunki szczególne, w których trudno byłoby (z wyjątkiem może pojedynczych wsi) ująć grupy społeczne na wsi, choćby z największymi zastrzeżeniami, w jakichkolwiek granicach obszarowych. Spotkać można np. na tym terenie robotników fabrycznych, którzy na posiadanych przez siebie drobnych gospodarstwach rolnych zatrudniają siłę najemną; wśród masy gospodarstw karłowatych liczne są tu gospodarstwa prowadzące produkcję warzywniczą lub produkcję mleka w oparciu o zakupywaną paszę itp. Komplikuje to badania nad ustaleniem struktury społecznej wsi do tego stopnia, że bez specjalnych metod i odrębnych kryteriów trudno tu pokusić się o uchwycenie prawdziwego obrazu. Ze względu na to, że podobnie jak w podmiejskich powiatach Warszawy i Łodzi wysiłek ten nie dałby współmiernego rezultatu i nie miałby większego znaczenia dla polityki ekonomicznej państwa w dziedzinie rolnictwa (tereny te są właściwie rozległymi terenami miejskimi), pominęliśmy na razie rejon przemysłowy w naszej najogólniejszej charakterystyce rejonów. Jednakże zarówno rejon przemysłowy, jak i powiaty podmiejskie Łodzi i Warszawy oraz tereny specjalne, jak Podhale czy Żuławy, mogłyby być odpowiednim tematem dla pracy magisterskiej, a nawet kandydackiej z zakresu ekonomiki rolnictwa.

Przechodząc do rejonów południowego, zachodniego, północno-zachodniego i północnego, położonych na terenie Ziemi Odzyskanych, trzeba zaznaczyć, że mają one charakter nieco odmienny. W określeniu rejonów mocniej występują tu takie cechy, jak uprzemysłowienie, przedziały obszarowe między poszczególnymi grupami społecznymi na wsi, pochodzenie terytorialne ludności wiejskiej, charakterystyczna dla danego terenu wielkość produkcji, wreszcie warunki przyrodnicze.

Przy ustalaniu rejonów na Ziemiach Odzyskanych mocniejsze oparcie się na kryteriach, które gdzie indziej miały raczej drugorzędne znaczenie, wynika z bardzo dużego podobieństwa między poszczególnymi terenami w tej części kraju, gdy na Ziemiach Dawnych rejony charakteryzuje specyfika problematyki, to tutaj problematyka jest w zasadzie jednolita. Jest to problematyka „nowego średniaka”-osadnika, który z położenia dawnego małorolnego lub bezrolnego wydzwignął się dzięki państwu ludowemu do poziomu średniaka.

Wyjątek pod tym względem stanowi jedynie rejon południowy (oraz niektóre powiaty Olsztyńskiego i Koszalińskiego), na którego odmienność wskazuje stosunek koncentracji. Jeśli spojrzymy na mapkę nr 8, to zobaczymy, że Ziemia Odzyskana charakteryzuje niski stosunek koncentracji, na ogół nie sięga on 0,10, z wyjątkiem niektórych powiatów, jak Złotów w Koszalińskim, Mragowo w Olsztyńskim i cały rejon południowy. Te wyjątkowe tereny posiadają znaczną ilość gospodarstw należących do ludności miejscowej, gdzie zachowała się w dużym stopniu struktura społeczna, charakterystyczna dla Poznańskiego i w ogóle dla tych części kraju,

które przeszły etap rodzenia się kapitalizmu w swej historii gospodarczej jako dzielnice państwa niemieckiego. Szybsze tempo rozwoju kapitalizmu, a zatem rozwarstwienia wsi prowadziło tu do powstawania dużych i mocnych gospodarstw kułackich, otoczonych gospodarstwami biedniackimi i półproletariackimi. Stąd tereny te w porównaniu z innymi na Ziemiach Odzyskanych odznaczają się znaczną specyfiką w strukturze społeczno-ekonomicznej rolnictwa.

Na Ziemiach Odzyskanych zatem, z wyjątkiem terenów nasilonych ludnością miejscową, problematyka jest w zasadzie jednolita. Podobnie jak w rejonie środkowo-wschodnim jest to problematyka „gospodarstwa na rozdrożu“, z tym że jak już wskazywaliśmy uprzednio, warunki „rozdroża“ są tu inne niż na Ziemiach Dawnych, inne dzięki większemu powiązaniu osadnika z państwem ludowym.

W ukształtowaniu się tu struktury społecznej znacznie większą rolę odegrała polityka państwa ludowego, które ustalało granicę obszaru gospodarstw i pomagało osadnikom w zagospodarowaniu się oraz stworzyło państwową własność socjalistyczną w rolnictwie w postaci PGR.

Pewne znaczenie mają także i takie czynniki, jak pochodzenie społeczne osadników, stosunek między ilością repatriantów, osadników i ludnością miejscową, zniszczenia itp.

5. Rejon południowy — jak mówiliśmy — zasadniczo odbiega od pozostałych rejonów na Ziemiach Odzyskanych. Powodem tego jest fakt, że w rejonie opolskim przewagę posiada ludność rodzima, a tylko ca $\frac{1}{4}$ stanowi element napływowy (są to przede wszystkim repatrianci).

Tabl. 16.

Gospodarstwa rodzime — rejon południowy w 1950 r.

Powiat	Odsetek gosp. rodzimych w stosunku do ogółu gosp.
Ogółem rejon południowy	76,1
Racibórz	93,9
Opole	92,9
Strzelce	91,5
Koźle	59,6
Oleśno	80,8
Prudnik	63,1
Kluczbork	27,1
Głubczyce	18,0

Zródło: Dane Narodowego Spisu Powszechnego.

Fakt ten spowodował, że struktura społeczno-ekonomiczna wsi w tym rejonie jest zbliżona do struktury wsi Ziem Dawnych, a zwłaszcza do struktury rejonu środkowo-zachodniego, wartość produkcji zaś — do zachodniego pasa przejściowego. Pewnej analogii można się doszukać między tym rejonem a niektórymi powiatami rejonu północnego (Szczytno, Mrą-

gowo, Olsztyn i Reszel), gdzie poważna liczba ludności miejscowej wy-cisnęła swoje piętno na obecnej strukturze społeczno-ekonomicznej wsi.

Średniacy w Opolskim stanowią grupę stosunkowo mniej liczną, lecz mocną gospodarczo. Prawie połowa z nich to osadnicy, co uwidacznia tabl. 17, opracowana na podstawie danych Narodowego Spisu Powszechnego.

Tabl. 17. **Udział gospodarstw rodzimych i osadniczych wśród ogółu gospodarstw w rejonie południowym**

Grupa obszarowa w ha	Gospodarstwa		Ogółem gospo- darstw
	rodzime	osadni- cze	
	w %		
0,26 — 4	85,3	14,7	100,0
4 — 12	56,5	43,5	100,0
12 i więcej	93,1	6,9	100,0
Razem gospodarstwa rolne	76,1	23,9	100,0

Tablica 17 wskazuje wyraźnie na to, że osadnictwo rolnicze stało się podstawowym czynnikiem ześrodkowania w rejonie południowym.

Jednakże w rejonie opolskim w odróżnieniu od pozostałych rejonów Ziemi Odzyskanych osadnictwo nie było jedynym decydującym momen-tem w kształtowaniu się struktury społecznej.

Strukturę społeczną rejonu południowego i siłę poszczególnych grup społecznych obrazuje tabl. 18.

Tabl. 18. **Indywidualne gospodarstwa chłopskie w rejonie południowym w r. 1950 wg grup społecznych ^a**

Wyszczególnienie	Biedniak	Średniak	Kułak	Razem
	w o d s e t k a c h			
Liczba gospodarstw	61,2	34,3	4,5	100,0
Powierzchnia ogólna	21,4	59,7	18,9	100,0
Konie	5,4	72,2	22,4	100,0
Krowy	32,2	55,1	12,7	100,0
Bydło	28,5	55,8	15,7	100,0
Trzoda	26,4	56,9	16,7	100,0
Wartość maszyn <i>b</i>	10,0	67,2	22,8	100,0
Wartość produkcji <i>c</i>	34,5	51,0	14,5	100,0
Wartość masy towarowej <i>c</i>	11,4	66,3	22,3	100,0
Udział w dostawach zboża dla państwa	7,1	61,3	31,6	100,0
Udział w sprzedaży żywca państwu	26,3	59,3	14,4	100,0

^a, ^b, ^c — patrz odnośnik do tabl. 2.

W rejonie południowym granice grupy średniackiej układają się w przedziałach od 4 do 12 ha (przy czym grupa kułacka dzieli się wyraźnie na dwie „podgrupy”: od 12 do 15 ha — słabszy kułak, powyżej 15 ha — kułak mocniejszy). Przeciętna wartość produkcji ogólnej średniego gospodarstwa wynosi 2 600 zł w cenach niezmiennych, przy rozpiętości od 1 950 do 4 180 w poszczególnych powiatach.

Wyraźną pozostałością hitlerowskiej polityki agrarnej w tym rejonie jest nieliczna, lecz mocna grupa kułacka oraz bardzo poważna ilość biedoty (61,2%), przewyższająca nawet ilość biedoty w najbardziej biedniackim rejonie Ziemi Dawnych — w rejonie południowo-wschodnim.

Sytuacja tej biedoty uległa w Polsce Ludowej zasadniczej zmianie, głównie dzięki bliskości największego centrum socjalistycznego przemysłu (Stalinogrodu) oraz szybkiemu rozwojowi socjalistycznego przemysłu na wsi opolskiej, w którym znajdują zatrudnienie chłopi z około 70% gospodarstw małorolnych.

Zmiana sytuacji tej grupy nie polega na tym, że dopiero w Polsce Ludowej zaczęła ona zarabkować poza gospodarstwem, ale na tym, że poprzez swą pracę związała się z socjalistycznym przemysłem, dzięki czemu przestała być półproletariatem wyzyskiwanym przez kapitalistów.

Tabl. 19.

Rozpowszechnienie zarobkowania wśród gospodarstw zbadanych w rejonie południowym ^a

Grupy gospodarstw w ha	Na 100 gospodarstw zbadanych przypadało gospodarstw			
	w których ktoś z rodziny zarob- kuje poza gospo- darstwem		w których głowa rodziny zarobkuje poza gospodar- stwem	
	1950 r.	1952 r.	1950 r.	1952 r.
0,25 — 4	54,9	68,2	57,7	39,4
4 — 12	16,4	20,0	3,3	5,6
12 i więcej	—	15,4	—	7,7
Roln. razem	34,4	42,3	19,7	21,4

^a Badania reprezentacyjne IER.

W omawianym rejonie na bardzo wyraźny proces przechodzenia byłego półproletariatu do grupy chłopów-robotników wskazują zmiany w charakterze zarobkowania (tabl. 20).

Pomimo tego procesu zależność biedoty od kułaka występuje tu w sposób jaskrawy i wyraża się m.in. w fakcie częstych odrobków biedoty u bogatszych sąsiadów.

Dane powyższe wykazują, że odrobki stanowią dość powszechną formę wyzysku. Charakterystyczny jest fakt, że odsetek gospodarstw kułackich

pobierających odrobki w 1952 r. poważnie się zwiększył w stosunku do 1947 r. Ma to swoje źródło przede wszystkim w zwiększających się w rezultacie industrializacji trudnościach uzyskania siły najemnej przez kułaka, który wobec tego drogą odrobków za wypożyczone konie, maszyny, za odnajęcie mieszkania itp. stara się zapewnić sobie ręce do pracy w gospodarstwie.

Tabl. 20. Zmiany w charakterze zarobkowania gospodarstw badanych w rejonie południowym ^a

Grupy społeczne	Zarobkujący w układzie socjalistycznym i kapitalistycznym w odsetkach zarobkujących ogółem				Zarobkujący w rolnictwie socjalistycznym, kapitalistycznym i drobnotowarowym w odsetkach zarobkujących ogółem			
	w układzie socjalistycznym		w układzie kapitalistycznym		w rolnictwie socjalistycznym		w rolnictwie kapitalistycznym	
	1947	1950	1947	1950	1947	1950	1947	1950
Biedniacy	51,4	91,4	48,6	8,6	27,8	14,2	64,7	33,3
Średniacy	65,0	98,3	35,0	1,7	26,9	14,0	7,1	—
Kułacy	50,0	—	50,0	—	—	—	—	—
Ogółem	55,1	93,4	44,9	6,6	27,2	14,1	51,5	30,8

^a Badania reprezentacyjne IER.

Tabl. 21. Gospodarstwa odrabiające i pobierające odrobki w % gospodarstw zbadanych ^a

Grupy gospodarstw w ha	Odsetek gospodarstw odrabiających		Odsetek gospodarstw pobierających odrobki	
	1947 r.	1952 r.	1947 r.	1952 r.
0,25 — 4	31,6	37,9	5,3	3,5
4 — 12	9,5	8,8	13,5	26,5
12 i więcej	—	—	28,6	69,2

^a Badania reprezentacyjne IER.

Odrobek pobierają kułacy przede wszystkim za konie. Według badań ankietowych w 1952 r. 68,6 % ogółu dni odrobków stanowią odrobki za konie.

Konia pożyczają biedniacy bardzo często wraz z narzędziem czy maszyną. Obok więc braku koni brak maszyn w gospodarstwach biedniac-

kich stanowi podstawę kułackiego wyzysku. Potwierdzają to również poważne różnice w wartości maszyn na 1 gospodarstwo biedniackie i kułackie, gdzie:

na jedno gospodarstwo	biedniaka	przypada	—	1 810 zł
" "	"	średniaka	"	— 12 190 "
" "	"	kułaka	"	— 22 190 "

Średniak w Opolskiem — to głównie element napływowy. Dzięki warunkom, jakie państwo ludowe stworzyło osadnikom na Ziemiach Odzyskanych, wysunął się on tutaj na centralne miejsce. Wyrazem tego jest fakt, że udział gospodarstw średniackich w dostawach zboża dla państwa prawie dwukrotnie przewyższa procent gospodarstw średniackich w tym rejonie. Gospodarstwo średniorolne jest tu gospodarstwem żywotnym i prężnym. Dowodem tego jest m. in. następująca tablica:

Tabl. 22. Gospodarstwa średniackie w rejonie południowym wg liczby posiadanych koni ^a

Lata	Odsetek gospodarstw				Przeciętna liczba koni roboczych na 1 gosp.
	bez koni	z 1 koniem	z 2 końmi	z 3 końmi i więcej	
1950	38,0	41,3	19,7	1,0	0,84
1952	25,1	39,1	34,9	0,9	1,12

^a Badania reprezentacyjne IER.

Prężność ta — na skutek specyfiki gospodarstw średniorolnych (a więc „gospodarstw na rozdrożu”) — znajduje z jednej strony wyraz w ich wiązaniu się z państwem, z drugiej — w tendencji do przerastania części z nich w gospodarstwa kułackie, jak świadczą o tym dane z tablicy 21.

O kułaku w rejonie opolskim ogólnie można by powiedzieć, że jest on podobny do kułaka z rejonu poznańsko-bydgoskiego. Jest głęboko zakorzeniony i uparcie broniący się przed ograniczającą go polityką państwa. Szczególnie zasobna i dynamiczna jest grupa kułaków powyżej 15 ha. Bardzo wyraźnie pokazuje wewnętrzne zróżnicowanie kułactwa tablica 23.

Wzrost liczby średniaków, a przede wszystkim rozwój układu socjalistycznego niewątpliwie mocno osłabił tu pozycję rodzimego kułaka i ograniczył jego możliwości wyzysku, ma on tu jednak jeszcze duże możliwości żerowania na grupie rodzimej biedoty.

Mówiąc o rejonie południowym należy zaznaczyć szybki wzrost spółdzielczości produkcyjnej (tabl. 24).

W związku z rozwojem spółdzielczości produkcyjnej zwiększa się z roku na rok waga układu socjalistycznego w rolnictwie omawianego rejonu, co wywiera swój niewątpliwie wpływ na indywidualnie gospodarujących chłopów oraz na pozycję kułaka w tym terenie.

Tabl. 23. Porównanie słabszych i mocniejszych gospodarstw kułackich w rejonie południowym

Wyszczególnienie	Słabszy kułak	Mocniejszy kułak
	według danych Narodowego Spisu Powszechn.	
Odsetek gospodarstw	1,7	2,8
„ ziemi	5,4	13,5
„ koni	7,5	15,1
„ gospodarstw z 3 końmi	41,5	57,8
„ gospodarstw posiadających żniwiarki	10,5	23,3
„ gospodarstw posiadających młoc-karnie samoczyn.	8,6	18,0
Liczba bydła na 1 gospodarstwo	5,8	7,4
„ trzody chlewnej na 1 gospodarstwo	8,1	11,0
	wg badań IER w 1952 r.	
Odsetek gospodarstw korzystających z obcej siły roboczej	87,5	100,0
„ gospodarstw pobierających od-robki	50,0	100,0
Ujawniona liczba dni korzystania z obcej siły roboczej na 1 gospodarstwo zbadane	62,0	70,0
Wartość produkcji 6 głównych ziemiopłodów na 1 gospodarstwo	4 965	9 087
Wartość produkcji towarowej 6 głównych ziemiopłodów na 1 gospodarstwo	1 846	4 561

Tabl. 24. Rozwój spółdzielni produkcyjnych w woj. opolskim*

Wyszczególnienie	1950 r.	IX 1953 r.
Liczba spółdzielni	133	451
Obszar ogólny spółdzielni w ha	34 200	111 000

6. Rejon zachodni i północno-zachodni są pod względem struktury wsi bardzo zbliżone do siebie. Cechą wspólną tych obu rejonów jest to, że podstawowym czynnikiem kształtowania się struktury wsi było tu osadnictwo.

W tych rejonach najpełniej występują efekty polityki, jaką partia reali-

* Ze względu na trudność wyodrębnienia z woj. opolskiego tych powiatów, które należą do rejonu zachodniego, podajemy dane dla całego woj. opolskiego.

zowała w całym kraju, zmierzające do podniesienia możliwie jak największej liczby pracującego chłopstwa do poziomu średniaka oraz do dobrowolnego, stopniowego przeprowadzania go na tory gospodarki zespolowej.

Tabl. 25. Waga układu socjalistycznego w rejonie południowym w 1952 r.
(Dane NSP i Min. Rolnictwa)

Wyszczególnienie	U k ł a d y		
	Drobnotowarowy	Kapitalistyczny	Socjalistyczny
		w procentach	
Ziemia	61,3	15,0	23,7
Konie	66,8	19,5	14,1
Bydło	73,0	13,5	13,5
Trzoda chlewna	71,9	14,3	13,8

W rejonie zachodnim grupa średniacka zawiera się w granicach od 4 do 12 ha, przeciętna wartość produkcji ogólnej średniego gospodarstwa wynosi 2 500 zł, przy rozpiętości od 1 700 do 4 105 zł.

W rejonie północno-zachodnim grupa średniacka występuje w granicach od 5 do 12 ha. Granica 12 ha w rejonie północno-zachodnim jest jako granica obszarowa grupy kułackiej jeszcze bardziej względna niż na innych terenach. Szczególna niejednorodność grupy kułackiej sprawia, że faktycznie w poszczególnych częściach rejonu granica kułacka przybliża się bądź do 12 bądź do 14 ha. Przyjmując z konieczności granicę obszarową gospodarstw kułackich na 12 ha, otrzymujemy w wyniku 11 % kułaków w rejonie. Odsetek ten należy uważać za wygórowany. Gdyby można było oderwać się od szczególnie względnego na tym terenie kryterium obszaru, odsetek kułaków pośród gospodarstw chłopskich obliczylibyśmy szacunkowo na około 7 %.

Przeciętna wartość produkcji ogólnej średniego gospodarstwa w rejonie południowo-zachodnim wynosi 2 900 zł, przy rozpiętości od 1 100 do 4 299 zł. Średniak jest tu mocny, prężny, o wysokiej dynamice produkcji i towarowości, dobrze zaopatrzony w inwentarz, a zwłaszcza w maszyny. Silniejszy jest we Wrocławskim, gdzie sprzyjało temu wcześniejsze zagospodarowanie i lepsze warunki glebowe — stosunkowo słabszy w rejonie północno-zachodnim. Pod względem dynamiki są oni do siebie podobni:

Tabl. 26. Gospodarstwa średniackie według liczby posiadanych koni ^a

Rejon	Lata	Odsetek gospodarstw				Przeciętnie koni na 1 gospodarst.
		bez koni	z 1 koniem	z 2 koniami	z 3 koniami i więcej	
Północno-zachodni	1950	15,8	71,5	12,1	0,6	0,97
	1952	5,3	60,9	33,8	—	1,28
Zachodni	1950	14,9	69,1	15,4	0,6	1,02
	1952	8,7	56,1	35,2	—	1,26

^a Według badań reprezentacyjnych IER.

Tabl. 27. **Gospodarstwa średniackie według liczby posiadanych krów ^a**

Rejon	Lata	Odsetek gospodarstw				Przecięt- nie krów na 1 gos- podarst.
		bez krów	z 1 krową	z 2 krowami	z 3 krowami i więcej	
Północno- zachodni	1950	5,8	43,1	39,4	11,7	1,59
	1952	2,5	31,7	48,8	17,0	1,83
Zachodni	1950	6,4	35,3	43,5	14,8	1,71
	1952	2,8	30,4	53,7	13,1	1,78

^a Według badań reprezentacyjnych IER.

Wagę średniaka w obu rejonach ilustrują tablice 28 i 29.

Tabl. 28. **Indywidualne gospodarstwa chłopskie w rejonie zachodnim w r. 1950
wg grup społecznych ^a**

Wyszczególnienie	Biedniak	Średniak	Kułak	Razem
	w o d s e t k a c h			
Liczba gospodarstw	37,0	60,2	2,8	100,0
Powierzchnia ogólna	10,4	82,1	7,5	100,0
Konie	6,3	87,7	6,0	100,0
Krowy	20,4	75,0	4,6	100,0
Bydło	18,6	76,4	5,0	100,0
Trzoda	17,0	76,8	6,2	100,0
Wartość maszyn <i>b</i>	5,1	87,4	7,5	100,0
Wartość produkcji <i>c</i>	18,8	75,3	5,9	100,0
Wartość masy towarowej <i>c</i>	5,4	86,9	7,7	100,0
Udział w dostawach zboża dla państwa	7,5	85,3	7,2	100,0
Udział w sprzedaży żywca państwu	23,6	72,1	4,3	100,0

^a, ^b, ^c — patrz odnośnik do tabl. 2.

Znaczenie średniaka w tych rejonach wynika nie tylko z jego prze-
ważającej wagi gospodarczej, ale wiąże się ono również ze szczególną
postępowością średniaka na tym terenie. Postępowość ta wynika z faktu,
że pochodzi on z znacznej mierze z proletariatu rolnego i biedoty oraz
z tego, że mocno związany jest z państwem ludowym, któremu zawdzięcza
swą nową sytuację.

Podkreślając dużą postępowość „nowego średniaka“, niesłuszne byłoby
pominięcie faktu, że i tu gospodarstwo średniackie pozostało „gospodar-
stwem na rozdrożu“ i że wzrost gospodarczy na gruncie pomocy państwa
i coraz silniejszego wiązania się z państwem stwarzał z jednej strony
lepsze przesłanki do przechodzenia na gospodarkę kolektywną, a z dru-
giej — nie usunął jeszcze tendencji kapitalistycznych, widocznych szcze-
gólnie w grupie tzw. mocniejszych średniaków.

Tabl. 29. Indywidualne gospodarstwa chłopskie w rejonie północno-zachodnim w r. 1950 wg grup społecznych ^a

Wyszczególnienie	Biedniak	Średniak	Kułak	Razem
	w o d s e t k a c h			
Liczba gospodarstw	30,5	57,8	11,7	100,0
Powierzchnia ogólna	7,0	68,5	24,5	100,0
Konie	5,8	74,3	19,9	100,0
Krowy	17,9	65,0	17,1	100,0
Bydło	16,1	65,6	18,3	100,0
Trzoda	14,2	66,0	19,8	100,0
Wartość maszyn <i>b</i>	3,5	68,7	27,8	100,0
Wartość produkcji <i>c</i>	12,0	76,8	11,2	100,0
Wartość masy towarowej <i>c</i>	1,1	84,4	14,5	100,0
Udział w dostawach zboża dla państwa	9,2	80,2	10,6	100,0
Udział w sprzedaży żywca państwu	25,1	65,8	9,1	100,0

^a, ^b, ^c — patrz odnośnik do tabl. 2.

Tabl. 30. Pochodzenie klasowe średniaka ^a

Rejon	Na 100 gospodarstw przypadało gospodarstw należących do byłych					
	robotników rolnych	nie rolników	biedniaków	średniaków	kułaków	Brak danych o pochodzeniu
Zachodni	6,3	14,8	36,6	39,3	2,4	0,6
Północno-zachodni	17,4	16,0	23,4	38,9	4,3	—

^a Dane z badań reprezentacyjnych IER, ankieta 1952 r.

W grupie mocniejszych średniaków 10 — 12 ha, tzn. w grupie bezpośrednio „sąsiadującej” z kułakiem, gromadzi się sporo cech kułackich, lub sygnalizujących gospodarstwa typu kułackiego. Pokazuje to następujące zestawienie:

korzystających z obcej siły roboczej	— 43 %	gospodarstw
z 3 lub 4 krowami	— 20 %	„
pobierających odrobki	— 32 %	„
z 2 końmi	— 44 %	„
odnajmujących konie itp.	— 52,9 %	„

To nagromadzenie cech kułackich w grupie mocniejszych średniaków nasuwa wniosek, że w łonie grupy średniackiej znajduje się pewna ilość gospodarstw, w których występują lub też kryją się możliwości wyzysku

a przy sprzyjającej koniunkturze (np. bardzo urodzajny rok) mogą zdecydowanie przejść do grupy kułackiej.

Postępowość podstawowej masy średniaków wyraża się w dużym rozwoju więzi ekonomicznej z państwem (kontraktacja) oraz w dużej dynamice układu socjalistycznego, który w tych rejonach dziś już ma poważny udział w gospodarce ogólnonarodowej.

Tabl. 31. **Rozwój spółdzielni produkcyjnych w rejonie północno zachodnim ^a**

Wyszczególnienie	1950 r.	IX 1953 r.
Liczba spółdzielni produkcyjnych	408	1 091
Obszar ogólny spółdzielni w ha	98 971	271 120

^a Bez powiatu Lębork.

Tabl. 32. **Rozwój spółdzielni produkcyjnych w rejonie zachodnim ^a**

Wyszczególnienie	1950 r.	IX 1953 r.
Liczba spółdzielni produkcyjnych	343	1 881
Obszar ogólny spółdzielni w ha	87 593	419 668

^a Bez powiatów woj. opolskiego.

W ścisłym związku z wagą ekonomiczną, charakterem społecznym i postawą polityczną tutejszego średniaka, pozostaje szczególna sytuacja kułaka na tym terenie. Nie miał on tu warunków do zakorzenienia się i dlatego jest znacznie słabszy gospodarczo i politycznie od kułaka na Ziemiach Dawnych.

Rozwojowi kułackiego wyzysku i kułackiej akumulacji nie sprzyjał również wcześniejszy niż na Ziemiach Dawnych rozwój PGR (których udział w środkach produkcji w obu rejonach wyraża się w powierzchni liczbą 39,3 %, w koniach — 14,4 %, w bydłe — 19,2 % i w trzodzie chlew-

Tabl. 33. **Stosunki pracy w rejonie zachodnim ^a**

Grupa społeczna	Odsetek gospodarstw	Gospodarstwa korzystające z obcej siły roboczej	Gospodarstwa pobierające odrobki
Biedniak	37,0	10,1	4,6
Średniak	60,2	40,2	32,4
Kułak	2,8	33,3	25,0

^a Według badań reprezentacyjnych IER w 1952 r.

nej — 25,2 %), bliskość dużych i wciąż rozwijających się ośrodków przemysłowych oraz najszybszy w Polsce rozwój spółdzielczości produkcyjnej (patrz tabl. 31 i 32). Nie znaczy to oczywiście, że wyzysk kułacki tu nie istnieje, obrazują go następujące dane ze stosunków pracy (tabl. 33 i 34):

Tabl. 34.

Stosunki pracy w rejonie północno-zachodnim ^a

Grupa społeczna	Odsetek gospodarstw	Gospodarstwa korzystające z obcej siły roboczej	Gospodarstwa pobierające odrobki
Biedniak	30,5	8,9	5,2
Średniak	57,8	42,6	30,4
Kułak	11,7	58,0	40,0

^a Według badań reprezentacyjnych IER w 1952 r.

7. Rejon północny. Na kształtowanie się grup społecznych w rejonie północnym złożyły się dwa czynniki — istnienie gospodarstw mazurskich (rodzimych) i osadnictwo (zarówno z Ziemi Dawnych Polski, jak i z za Buga). Według badań reprezentacyjnych IER ludność mazurska stanowi tam około 1,3 % ludności. W podobnym stosunku pozostają grupy osadników i repatriantów.

Warto wskazać również na fakt, że osadnictwo rozwinęło się tu późno, napotykać na duże trudności w wyniku poważnych zniszczeń wojennych i niesprzyjających warunków glebowych. Wszystko to oraz słabszy niż w innych rejonach rozwój socjalistycznego przemysłu na tym terenie sprawiły, że granica biedniacka jest tu najwyższa w Polsce.

W rejonie północnym grupa średniacka mieści się w granicach od 6 do 15 ha, przeciętna wartość produkcji średniego gospodarstwa wynosi 2 800 zł przy rozpiętości od 1 800 do 4 158 zł. Gospodarstwa biedniackie mimo bardzo poważnego wzrostu zarobkowania poza gospodarstwem (w 1947 r. procent gospodarstw biedniackich zarobkujących poza gospodarstwem wynosił 42,9 %, w 1950 r. zaś — 71,6 %) są poważnie uzależnione od kułaków, głównie ze względu na brak podstawowych środków produkcji.

Główną formą wyzysku są tu odrobki przeważnie za konie i maszyny. Przyjmując za 100 % ogół gospodarstw korzystających z obcej siły roboczej — 57,9 % to gospodarstwa pobierające odrobki. Co drugie gospodarstwo biedniackie odrabia.

Biedniak w omawianym rejonie stanowi jedną z najsłabszych grup biedniackich w Polsce, zarówno pod względem jego zasobności w podstawowe środki produkcji, jak i szczególnie pod względem wartości jego produkcji i masy towarowej (tabl. 35).

Mówi o tym również tablica 36.

Grupa średniacka zarówno tu, jak i w innych rejonach jest grupą cen-

tralną. Stanowi ona jednocześnie grupę najbardziej dynamiczną i prężną gospodarczo.

Tabl. 35. Indywidualne gospodarstwa chłopskie w rejonie północnym w 1950 r. według grup społecznych ^a

Wyszczególnienie	Biedniak	Średniak	Kułak	Ogółem
	w o d s e t k a c h			
Liczba gospodarstw	22,3	67,1	10,6	100,0
Powierzchnia ogólna	4,1	71,3	24,6	100,0
Konie	4,0	81,2	14,8	100,0
Krowy	11,3	76,2	12,5	100,0
Bydło	9,7	76,9	13,4	100,0
Trzoda	9,7	76,2	14,1	100,0
Wartość maszyn <i>b</i>	3,1	67,9	29,0	100,0
Wartość produkcji <i>c</i>	7,4	73,9	18,7	100,0
Wartość masy towarowej <i>c</i>	1,1	78,8	22,3	100,0
Udział w dostawach zboża dla państwa	14,0	70,0	16,0	100,0
Udział w sprzedaży żywca państwu	20,4	71,0	8,6	100,0

^a, ^b, ^c — patrz odnośnik do tabl. 2.

Tabl. 36. Wartość produkcji w gospodarstwie biedniackim w poszczególnych rejonach ^a

Rejony	Wartość produkcji na 1 gospodarstwo biedniackie	
	ogólnej	towarowej
Południowo-wschodni	1 590	340
Północno-zachodni	1 110	30
Południowy	1 340	132
Środkowo-zachodni	1 270	34
Północny	934	40

^a Według badań reprezentacyjnych IER rok 1947/48 — 1950/51 — szacunek według cen niezmiennych.

Tabl. 37. Gospodarstwa wg liczby posiadanych koni w rejonie północnym ^a

Lata	Odsetek gospodarstw				Przeciętna liczba koni na 1 gospodarstwo
	bez koni	z 1 koniem	z 2 końmi	z 3 końmi i więcej	
1950	13,7	62,1	23,3	0,9	1,11
1952	6,0	49,1	44,4	0,5	1,39

^a Według badań reprezentacyjnych IER.

Tabl. 38. Gospodarstwa wg liczby posiadanych krów w rejonie północnym ^a

Lata	Odsetek gospodarstw				Przeciętna liczba krów na 1 gospodarstwo
	bez krów	z 1 krową	z 2 krowami	z 3 krowami i więcej	
1950	10,5	46,1	32,4	11,0	1,48
1952	2,3	39,4	38,0	20,3	1,78

^a Według badań reprezentacyjnych IER.

Grupa średniacka jest tu poważnie zróżnicowana, podobnie jak i w innych rejonach, co obrazuje nam tablica 39.

Tabl. 39. Porównanie gospodarstw średniackich w rejonie północnym ^a

Grupa gospodarstw w ha	Liczba		Odsetek gospodarstw z 2 k. ołmi	Odsetek gospodarstw		Przeciętna liczba dni donajmu siły robocz. na 1 gospodarst.
	koni na 1 gospodarstwo	trzody na 1 gospodarstwo		odnajmujących konie	donajmujących konie	
6 — 12	1,4	4,2	37,1	36,5	16,2	33
12 — 15	1,7	4,4	69,4	42,9	8,2	57

^a Według badań reprezentacyjnych IER — 1952 r.

Towarowość gospodarstw grupy kułackiej jest w omawianym rejonie niższa niż przeciętna towarowość tych gospodarstw w Polsce, a tym samym ich udział w produkcji towarowej i w dostawach dla państwa jest mniejszy niż procentowy udział gospodarstw kułackich w pozostałych rejonach.

Tabl. 40. Siła gospodarcza kułaka w poszczególnych rejonach ^a

Rejony	Odsetek gospodarstw kułackich	Wartość produkcji na 1 gospodarstwo kułackie w zł		Procentowy udział kułaków	
		ogólnej	towarowej	w dostawach zboża dla państwa	w sprzedaży żywc. państwu
Północny	10,6	4 990	1 890	16,0	8,6
Południowy	4,5	7 600	3 520	31,6	14,4
Środkowo-zachodni	13,7	9 413	4 670	44,5	22,5
Zachodni	2,8	5 737	2 568	7,2	4,3

^a Według badań reprezentacyjnych IER rok 1947/48 — 1950/51 — szacunek według cen niezmiennych.

Jeżeli mówimy, że kułak na Ziemiach Odzyskanych (z wyjątkiem rejonu południowego) jest znacznie słabszy niż kułak na Ziemiach Dawnych Polski, to kułak w Olsztyńskim jest niewątpliwie najslabszy spośród kułaków na Ziemiach Odzyskanych. Wyjątek stanowi część kułaków spośród ludności mazurskiej — zakorzeniona, wpływowa i pod względem ekonomicznym zbliżona do kułaków z Opolszczyzny. Należy zauważyć, że podobnie do rejonu środkowo-zachodniego występuje tu pewna ilość słabych gospodarzo kułaków. Słabość ich wynika w szczególności z dotkliwych w tym rejonie zniszczeń wojennych, które poważnie osłabiły siłę gospodarczą całej miejscowej ludności rolniczej. Również i tu odpływ rąk roboczych do przemysłu ogranicza wzrost grupy kułackiej, a nawet osłabia niewielką część kułactwa.

Poważne znaczenie dla omawianego rejonu ma rozwój spółdzielczości produkcyjnej, co obrazuje tabl. 14, oraz stosunkowo dosyć duża ilość PGR.

Tabl. 41. **Rozwój spółdzielni produkcyjnych w rejonie północnym ***

Wyszczególnienie	1950 r.	VI 1953 r.
Liczba spółdzielni produkcyjnych	124	403
Obszar ogólny spółdzielni w ha	23 750	82 700

W rejonie północnym odróżniają się od całości, oprócz powiatów nasilonych ludnością miejscową, powiaty należące do województwa gdańskiego. Przedziały obszarowe kształtują się tu zupełnie inaczej niż w Olsztyńskim. W rejonie tym wyższa jest również wartość produkcji ogólnej średniego gospodarstwa. Przeciętnie wynosi ona 3 834 zł przy rozpiętości od 2 976 do 4 586 zł. Gleba bardzo dobra (Żuławy). Ze względu na zasadniczą odmienność 5 powiatów województwa gdańskiego (Elbląg, Gdańsk, Setum, Malborg, Kwidzyn) wyłączyliśmy je z rejonu północnego i określiliśmy jako teren szczególny, który — podobnie jak powiaty podmiejskie (warszawski, łódzki) i cały rejon przemysłowy oraz Podhale — wymaga specjalnych metod badania i zebrania specjalnego materiału, a nie ma zasadniczego znaczenia dla rozwiązywania problemów ekonomiczno-rolniczych w skali ogólnokrajowej.

Tereny specyficzne, podrejon, pasy przejściowe

Gdy na Ziemiach Odzyskanych jedynie Żuławy wystąpiły jako teren szczególny, to na Ziemiach Dawnych takich terenów jest więcej. Poza terenami podmiejskimi i rejonem przemysłowym wydzieliliśmy tu z badań grupę powiatów podgórskich (Nowy Targ, Nowy Sącz, Myślenice, Limanowa, Wadowice, Żywiec), które ostro odcinały się zarówno od rejonu południowo-wschodniego, jak i od rejonu przemysłowego. O ich

* bez następujących powiatów woj. białostockiego: Gołdap, Olecko, Ełk.

specyfice decydują przede wszystkim warunki przyrodnicze (ale nie tylko warunki przyrodnicze, lecz i historia), związana z tym specyfika produkcji, nasilenie miejsc wczasowych, a więc specyfika zarobkowania. W związku z bardzo słabą glebą przedziały społeczne określiliśmy w tej grupie powiatów na 5 i 14 ha (w rejonie południowym 3—10 ha).

Taka duża odmienność nie pozwalała nam na pozostawienie Podhala w rejonie południowo-wschodnim i dlatego potraktowaliśmy je jako teren wymagający w przyszłości osobnych badań.

Niejednolitość rejonów na Ziemiach Dawnych jednak nie wyczerpuje się na wydzieleniu terenów specyficznych. Mapki wskazują, że poszczególne rejony trzeba podzielić na mniejsze całości odznaczające się nieco odmiennymi cechami — na p o d r e j o n y. Pokazują one ponadto, że o ile rejony jako całość różnią się wyraźnie między sobą, zwłaszcza te ich części, które nazywaliśmy terenami trzonowymi rejonu (np. Wrocławskie, Rzeszowskie, Bydgoskie), to ich tereny graniczne przenikały się wzajem gospodarczo na tle formowania się ogólnonarodowego rynku. Występują więc między rejonami pasy o charakterze przejściowym, noszące w pewnym stopniu cechy obu graniczących z sobą rejonów.

Na niektórych terenach pasy przejściowe odgrywają szczególnie istotną rolę, przejawiają bowiem pewną, nieraz bardzo ważną specyfikę w stosunku do rejonów, do których je zaliczaliśmy ze względu na podstawową problematykę.

W naszych pracach nad ustaleniem granic rejonów oznaczyliśmy w poszczególnych rejonach także i ich podział na mniejsze części — podrejon — oraz wydzieliliśmy pasy przejściowe, zaliczając je do jednego z rejonów, z którym graniczyły.

W celu zobrazowania różnicy między rejonem, pasem przejściowym a podrejonem scharakteryzujemy przykładowo podrejon białostocki w rejonie środkowo-wschodnim oraz zachodni pas przejściowy położony w tymże rejonie na granicy z rejonem środkowo-zachodnim.

Podrejon białostocki odznacza się w porównaniu z innymi podrejonami niższą produkcją — przeciętnie 2 500 zł w średnim gospodarstwie wobec 2 800 zł w średnim gospodarstwie przeciętnie w całym rejonie. Niska jest również intensywność produkcji wyrażająca się liczbą 325 zł na 1 ha wartości produkcji ogólnej w cenach niezmiennych wobec 463 zł na 1 ha wartości produkcji ogólnej przeciętnie w rejonie. Średnie gospodarstwo jest w podrejonie białostockim dość duże: 7—8 ha, a nawet powyżej 8 ha, najczęstszy obszar gospodarstw to 7—10 ha.

Wartość masy towarowej jest niższa niż w innych podrejonach i niższa od przeciętnej w całym rejonie. W średnim gospodarstwie przeciętna wartość masy towarowej netto wynosi w Białostockim 680 zł wobec 830 zł przeciętnie w całym rejonie. Wartość masy towarowej netto na 1 ha wynosi w podrejonie białostockim 83 zł wobec 136 zł w całym rejonie. Stosunek masy towarowej netto w średnim gospodarstwie do produkcji ogólnej kształtuje się jak 1 : 3,7, na 1 ha — jak 1 : 3,9. Uprzemysłowienie podrejonu białostockiego niewielkie, słabsze niż innych podrejonów. Cechy średniackie występują w wyższych stosunkowo grupach (—2 kro- wy np. w grupie 5—7 ha i 7—10, w Łódzkiem i Lubelskiem w grupie

3—4 ha), umaszynowanie najniższe w całym rejonie — siewniki i żniwiarki niemal tu nie występują.

Według naszych badań ankietowych grupa średniacka występuje tu między 5—14 ha (w innych podrejonach 4—12 ha). Cechy kułackie pojawiają się wyraźniej w grupie powyżej 20 ha, co świadczy o tym, że od 20 ha zaczyna się tu silniejsze gospodarstwo kułackie.

Podrejon białostocki różni się więc od innych części rejonu środkowo-wschodniego niższą produkcją i niższą masą towarową, późnym (tj. w wyższych stosunkowo grupach) występowaniem cech średniackich i kułackich, dużym średniackim gospodarstwem, niskim umaszynowaniem. Jest to wschodnia rubież Rzeczypospolitej do niedawna ze znacznymi pozostałościami gospodarki feudalnej. Nie różni się natomiast podstawową problematyką. Zarówno tu, jak i w innych podrejonach zagadnienia związane z „gospodarstwem na rozdrożu” występują na plan pierwszy.

Nieco odmienny charakter w tej całości nosi zachodni pas przejściowy. Jest to teren o dużo wyższej produkcji na średnie gospodarstwo (3 400 zł), o większym ożywieniu handlu aniżeli cały rejon. Wskazuje na to wartość masy towarowej na 1 ha (168 zł, a w średnim gospodarstwie 1 140 zł).

Według wyżej opisanych cech teren ten mógłby więc być częścią rejonu środkowo-zachodniego, jednakże różni się od niego wyraźnie niższym stopniem umaszynowania, niższym obszarem najczęściej spotykanego gospodarstwa i gospodarstwa średniego (w rozumieniu statystycznym), a przede wszystkim wyraźnie odcina się niższym stosunkiem koncentracji, co świadczy o słabszym rozwarstwieniu wsi. Jakkolwiek więc szereg cech wskazuje na to, że w zachodnim pasie przejściowym występuje wiele podobieństw do rejonu środkowo-zachodniego, to jednak na czoło wysuwa się tu, jak i w całym rejonie środkowo-wschodnim, problematyka gospodarstwa średniackiego — „gospodarstwa na rozdrożu”.

Gospodarstwo średniackie jest w zachodnim pasie przejściowym mocne, cechuje je dość wysoka produkcja i mocne powiązanie z rynkiem. W konsekwencji występują tu w gospodarstwie średniackim silne tendencje kapitalistyczne, przerastanie gospodarstw średniackich w kułackie. Sprawa „rozdroża” jest więc tu szczególnie ostra. To właśnie stanowi o specyfice tego rejonu, a zarazem o jego związku z całym rejonem środkowo-wschodnim, występowanie zaś jednocześnie cech rejonu środkowo-zachodniego kwalifikuje ten teren jako pas przejściowy.

Podobnie scharakteryzować można pas przejściowy południowo-lubelski, gdzie mimo wielu cech rejonu południowo-wschodniego podstawowa problematyka jest ta sama, co w rejonie środkowo-wschodnim. Pas przejściowy południowy kielecki posiada wiele cech charakterystycznych rejonu południowo-wschodniego, jak: małe rozmiary gospodarstw, duże rozpowszechnienie zarobkowania, przedziały obszarowe pomiędzy poszczególnymi grupami społecznymi, które — obok niewątpliwych cech rejonu środkowo-wschodniego — łączą ten teren z rejonem południowo-wschodnim.

*

Reasumując obecne wyniki naszych prac nad ustaleniem granic rejonów możemy powiedzieć:

przy zasadniczo jednolitej problematyce ekonomiczno-rolniczej w okresie przejściowym od kapitalizmu do socjalizmu kraj nasz można pod względem społeczno-ekonomicznej struktury rolnictwa podzielić na pięć odrębnych grup rejonów o pewnych cechach specyficznych.

1. Rejon środkowo-zachodni i południowy, którego cechą charakterystyczną jest największe napięcie antagonistycznych sprzeczności między biedotą a kulaństwem oraz między układem socjalistycznym a kapitalistycznym.
2. Rejon środkowo-wschodni z występującą na czoło problematyką „gospodarstwa na rozdrożu“, a więc problematyką nieantagonistycznych sprzeczności między chłopstwem pracującym a klasą robotniczą.
3. Rejon południowo-wschodni ze szczególnie tu istotną problematyką gospodarstwa biedniackiego.
4. Rejon przemysłowy.
5. Rejony zachodni, północno-zachodni i północny z występującą na plan pierwszy jednolitą problematyką „nowego średniaka“.

Poszczególne tereny dzielą się z kolei na mniejsze całości:

1. Rejon środkowo-zachodni na podrejon: południowy, poznański, bydgoski i gdański.
2. Rejon środkowo-wschodni na podrejon: białostocki, podlaski, łódzki.
3. Rejon południowo-wschodni na podrejon: rzeszowski, krakowski.

Podrejon różni się wysokością produkcji, niewielkimi różnicami w przedziałach obszarowych między poszczególnymi grupami społecznymi, mniejszym lub większym związkiem gospodarstw z rynkiem wreszcie warunkami przyrodniczymi.

Graniczne części niektórych rejonów zaliczaliśmy do pasów przejściowych, gdyż występują tu cechy zarówno jednego, jak i drugiego rejonu. Podstawowa problematyka pasa przejściowego decyduje o jego związku z rejonem. Z tych względów pas przejściowy zachodni i południowy lubelski stanowią część rejonu środkowo-wschodniego, pas zaś przejściowy południowy kielecki — część rejonu południowo-wschodniego.

Prócz rejonów, podrejonów i pasów przejściowych wydzieliliśmy tereny specyficzne: Żuławy, Podhale, powiaty podmiejskie Łodzi i Warszawy. Ze względu na swą specyfikę tereny te — jak to już wspominaliśmy — wymagają osobnych opracowań.

**Zestawienie wsi ankietowanych przez Dział Społeczno-Ekonomicznej
Struktury Rolnictwa**

Lp.	W i e ś	Powiat	Ilość gospodarstw	Rok przeprowa- dzania ankiety
Réjon środkowo-zachodni				
1	Baldowice	Kępno	69	1947, 48, 50
2	Mroczeń	Kępno	232	1947, 48, 50*
3	Ustków	Krotoszyn	421	1947, 48, 50, 52
4	Tarnowa Łąka	Leszno	82	1947, 48, 50, 52
5	Żakowo	Leszno	48	1947, 48, 50, 52
6	Bielewo	Kościan	128	1952
7	Wszembórz	Września	80	1952
8	Władysławowo	Nowy Tomysł	88	1947, 48, 50
9	Nowa Wieś	Szamotuły	183	1947, 48, 50
10	Młynkowo	Czarnków	210	1952
11	Parkowo	Oborniki	143	1947, 48, 50
12	Łosiniec	Wągrowiec	90	1947, 48, 50, 52
13	Bukowiec	Wągrowiec	29	1947, 48, 50
14	Kościerzyn	Wyrzysk	105	1952
15	Sławsko	Inowrocław	78	1952
16	Drzonowo	Chełmno	71	1952
17	Węgrowo	Grudziądz	75	1947, 48, 50
18	Przetoczyno	Morski	76	1947, 48, 50
19	Węsiory	Kartuzy	159	1952
20	Nowy Klincz	Kościerzyna	42	1947, 48, 50
21	Sumin	Starogard	91	1952
Ogółem: 21 wsi, 2 300 gospodarstw				
* Rejon środkowo-wschodni				
22	Janików	Opoczno	207	1952
23	Żarnowiec	Piotrków Trybunał	93	1952
24	Dąbrówka Rusiecka	Łask	59	1952
25	Rosławowice	Rawa Mazowiecka	61	1952
26	Zapady	Skierniewice	89	1947, 48, 50
27	Domaniewice	Łowicz	176	1947, 48, 50, 52
28	Szamów	Łęczyca	85	1947, 48, 50, 52
29	Tykadłów	Kalisz	77	1952
30	Cichmiana	Koło	109	1952
31	Stawiska	Rypin	80	1947, 48, 50
32	Karnkowo-Rum.	Lipno	39	1947, 48, 50, 52
33	Karnkowo	Lipno	97	1947, 48, 50
34	Lutobórz	Włocławek	47	1947, 48, 50

*) Dla naszych badań wyciągnęliśmy również dane o poszczególnych gospodarstwach we wsiach przez nas badanych (w r. 1947) z Narodowego Spisu Powszechnego. Dlatego dodajemy w tych wsiach rok 1950.

Lp.	W i e ś	Powiat	Ilość gospodarstw	Rok przeprowadzenia ankiety
35	Uniszki	Mława	88	1952
36	Gałki	Płock	77	1952
37	Kołożab	Płońsk	58	1952
38	Regimin	Ciechanów	77	1952
39	Chelchy	Maków	68	1947, 48, 50
40	Dąbrowa	Węgrów	60	1947, 48, 50
41	Łutki	Sokołów Podlaski	93	1947, 48, 50
42	Tchórzew	Siedlce	197	1947, 48, 50
43	Drwalew	Grójec	56	1947, 48, 50
44	Bielawa	Warszawa	169	1947, 48, 50
45	Wierzbnowo	Łomża	50	1947, 48, 50, 52
46	Święck	Wys. Maz.	63	1952
47	Boczki	Grajewo	43	1947, 48, 50
48	Netta I	Augustów	78	1952
49	Szymki	Białystok	168	1947, 48, 50
50	Strzyżew	Łuków	157	1950, 52
51	Białka	Radzyń	136	1947, 48, 50, 52
52	Piotrków	Lublin	364	1947, 48, 50
53	Łopoczno	Puławy	111	1947, 48, 50
54	Leszczyna	Kraśnik	118	1947, 48, 50
55	Bobrowe	Krasnystaw	64	1957, 48, 50
56	Kalinowice	Zamość	101	1947, 48, 50, 52
57	Dyle	Biłgoraj	71	1952

Ogółem: 36 wsi, 3 596 gospodarstw

Rejon południowo-wschodni				
58	Sokołów Stary	Końskie	88	1947, 48, 50
59	Wola Murowana	Kielce	83	1947, 48, 50
60	Sudo	Jędrzejów	128	1947, 48, 50
61	Chrzastów	Włoszczowa	224	1947, 48, 50
62	Podolany	Pińczów	83	1947, 48, 50
63	Gorzyczany	Sandomierz	134	1947, 48, 50
64	Jadowniki	Ilża	157	1947, 48, 50, 52
65	Starachowice	Ilża	404	1952
66	Rataje	Ilża	90	1952
67	Brzezcie	Ilża	85	1952
68	Pawłów	Ilża	171	1952
69	Rzepin I	Ilża	164	1952
70	Seredzice	Ilża	335	1952
71	Małyszyn	Ilża	195	1952
72	Turbia	Tarnobrzeg	362	1950, 51
73	Bieliny	Nisko	165	1950, 51
74	Lipnica	Kolbuszowa	403	1950, 51
75	Brzoza Stad.	Łańcut	271	1950, 51

Lp.	W i e ś	Powiat	Ilość gospodarstw	Rok przeprowadzania ankiety
76	Leszczyna	Łańcut	77	1947,48,50,51,52
77	Widaczów	Przeworsk	111	1950, 51, 52
78	Kaszyce	Jarosław	202	1950, 51, 52
79	Przysietnica	Brzozów	574	1950, 51, 52
80	Hyżne	Rzeszów	636	1950, 51, 52
81	Bzianka	Rzeszów	90	1947,49,50,51,52
82	Bobrowa Wola	Dębica	309	1947,49,50,51,52
83	Miejsce Piast.	Krosno	210	1947, 48, 50
84	Przybówka	Krosno	164	1950, 51, 52
85	Wróblowa	Jasło	83	1947, 48, 51, 52
86	Rzepiennik	Gorlice	170	1950, 51, 52
87	Wielopole	Dąbrowa Tarn.	147	1947, 48, 50
88	Niegardów	Miechów	125	1947, 48, 50
89	Maków	Miechów	135	1947, 48, 50
90	Brzuśnik	Żywiec	106	1947, 48, 50
91	Wielogłowy	Nowy Targ	163	1947, 48, 50, 52
92	Lipowe	Limanowa	84	1947, 48, 50, 52
93	Pyżówka	Nowy Sącz	107	1947, 48, 50, 52

Ogółem: 36 wsi, 7 045 gospodarstw

Rejon przemysłowy

94	Troks	Olkusz	120	1947, 48, 50
95	Pogorzyce	Chrzanów	230	„
96	Poręba	Pszczyna	123	„
97	Łagisze	Będzin	137	„

Ogółem: 4 wsie, 610 gospodarstw

Rejon południowy

98	Raków	Głubczyce	96	1947, 50
99	Lękartów	Racibórz	78	1947, 50
100	Gościęcin	Koźle	256	1950, 52
101	Przysiecz	Opole	156	1950, 52
102	Folwark	Opole	57	1947, 50

Ogółem: 5 wsi, 643 gospodarstwa

Rejon zachodni

103	Kędzierzyn	Namysław	70	1947, 50
104	Ziemilowice	Namysław	70	1947, 50
105	Kurzynie	Brzeg	127	1950, 52
106	Zielenice	Strzelin	92	1947, 50, 52
107	Dąbrowa	Oleśnica	75	1950, 52
108	Gajków	Wrocław	91	1947, 50

Lp.	W i e ś	Powiat	Gospodarstw	Rok przeprowa- dzenia ankiety
109	Wirki	Świdnica	81	1947, 50
110	Nowa Wieś	Wałbrzych	70	1947, 50
111	Stara Bialka	Kamienna Góra	66	1950, 52
112	Komorniki	Legnica	69	1947, 50, 52
113	Szklary Dolne	Łubień	139	1950, 52
114	Lubków	Bolesławiec	72	1947, 50
115	Brzeg Głog.	Głogów	111	1950, 52
116	Drzonków	Zielona Góra	88	1947, 50, 52
117	Bytnica	Krosno Odrz.	166	1950, 52
118	Stołuch	Międzyrzecz	69	1947, 50
119	Pópowo	Skwierzyna	49	1947, 50
120	Wysok	Gorzów Wielk.	101	1950, 52
Ogółem: 18 wsi, 1 606 gospodarstw				
Rejon północno-zachodni				
121	Dargomyśl	Chojna	136	1947, 50
122	Darczewo	Pyrzyce	37	1947, 50, 52
123	Chłopowo	Choszczno	178	1950, 52
124	Starkowo	Stargard	46	1947, 50
125	Wólczkowo	Szczecin	57	1947, 50
126	Przemocze	Nowogard	81	1950, 52
127	Mielno-Kraśnik	Łobez	79	1950, 52
128	Gosław	Gryfice	129	1947, 50
129	Mielęcin	Wałcz	83	1950, 52
130	Popielewo	Białogard	80	1950, 52
131	Wyszewo	Koszalin	113	1947, 50, 52
132	Swierzno	Miastko	63	1950, 52
133	Barwino	Miastko	53	1950, 52
134	Wielka Wieś	Słupsk	74	1950, 52
135	Mosiny	Człuchów	62	1947, 50
136	Wiśniewka	Złotów	124	1947, 50
137	Rozłazino	Lębork	112	1950, 52
Ogółem: 17 wsi, 1 507 gospodarstw				
Rejon północny				
138	Gąski	Elk	18	1947, 50
139	Sypitki	Elk	37	1950, 52
140	Marzęcino	Gdańsk	156	1950, 52
141	Rakowiec	Kwidzyna	156	1950, 52
142	Dąbrowa	Braniewo	67	1947, 50
143	Rogóż	Lidzbark	94	1950, 52
144	Kolno	Reszel	117	1950, 52
145	Klebark W.	Olsztyn	79	1947, 50
146	Klebark M.	Olsztyn	75	1947, 50
147	Reszki	Ostróda	53	1950, 52
148	Jeruty D.	Szczytno	68	1947, 50, 52
Ogółem: 11 wsi, 920 gospodarstw				

Ankiety Działu Społeczno-Ekonomicznej Struktury Rolnictwa objęty więc:

Rejon	środkowo-zachodni	21 wsi	2 500 gospodarstw
„	środkowo-wschodni	36 „	3 596 „
„	południowo-wschodni	36 „	7 045 „
„	przemysłowy	4 „	610 „
„	południowy	5 „	643 „
„	zachodni	18 „	1 606 „
„	północno-zachodni	17 „	1 507 „
„	północny	11 „	920 „
Ogółem Polska		148 „	18 427 „

Ankieta IER o produkcji, obrotach i towarowości gospodarstw chłopskich objęła:

Rejon	środkowo-zachodni	—	1 071
„	środkowo-wschodni	—	2 742
„	południowo-wschodni	—	1 111
„	południowy	—	186
„	zachodni	—	451
„	północno-zachodni	—	307
„	północny	—	346
			6 214